

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ESKİ TÜRKLERDE ASTRONOMİ

FULYA YİĞİTTÜRK

Tez Danışmanı
PROF. DR. KONURALP ERCİLASUN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİMDALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

OCAK 2022

ESKİ TÜRKLERDE ASTRONOMİ

FULYA YİĞİTTÜRK

YÜKSEK LİSANS TEZİ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

OCAK 2022

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Fulya YİĞİTTÜRK

18 /01/2022

ESKİ TÜRKLERDE ASTRONOMİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Fulya YİĞİTTÜRK

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Ocak 2022

ÖZET

Eski Türkler atlı göçebe yaşam tarzını ve Gök Tanrı inancını benimsemiş ana yurtları Orta Asya olan kavimler birliğiydi. Bu yaşam tarzı Orta Asya'nın coğrafi koşulları, komşu devletlerin baskıları vb. sebepler neticesinde şekillenmiştir. Bu koşulların getirdiği sonuçlar Türklerin karakteristik özelliklerini oluşturmuştu. Yılın belirli dönemini bir bölgede kalan diğer dönemini de başka bir bölgede geçiren yaylak-kışlak arasını gidip gelen Eski Türkler bu yolda birçok şey tecrübe etmişti. Onlar hayvanlarını ve halklarını korumak için sert iklim koşulları olan Orta Asya'da gök ile iletişim halindeydiler. Gök onlar için her şeydi. Bunu bir din haline getirip dinin adını da Gök Tanrı Dini koymuşlardı. Semavi dinler içerisinde belki de en kuvvetli gök inanışları Eski Türklerde mevcuttu. Onlar gökten ne gelirse gelsin bunu kabul ediyor her zaman dualar edip törenler düzenliyordu. Eski Türkler sürekli göğü gözlemliyor her bir unsuru inceleyip mitler oluşturarak nesilden nesile aktarıyordu. Gök algısı, dönemin şartlarına ve kendi yaşam stillerine oranla düşünüldüğünde muazzam bir güçteydi. Bu çalışmada Göksel inanışların var oluşunun Eski Türk Astronomisi adı altında ele alınabileceği ve onların sosyal yaşam tarzları içinde gökyüzünün ne derece önemi olduğu ve nasıl etkiler bıraktığı incelenmiştir.

Bilim Kodu : 111301

Anahtar Kelimeler : İslam Öncesi Türk Tarihi, Gök İnançları, Mitoloji, Gök Tanrı Dini

Sayfa Adedi : 117

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

ASTRONOMY IN ANCIENT TURKS
(M.Sc. Thesis)

Fulya YIGITTURK

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

January 2022

ABSTRACT

The ancient Turks, were a union of tribes whose homeland was Central Asia, which adopted a nomadic equestrian lifestyle and belief in the Sky God. This lifestyle is influenced by the geographical conditions of Central Asia, the pressures of neighboring states, etc. formed as a result of reasons. The results of these conditions formed the characteristic features of the Turks. The Ancient Turks, who spent a certain period of the year in one region and the other period in another region, that is, commuting between the spring and winter quarters, had experienced many things on this road. They were in contact with the sky in Central Asia with harsh climatic conditions to protect their animals and people. The sky was everything to them. They made it a religion and named the religion as Sky God Religion. Perhaps the strongest belief in the sky among the heavenly religions existed in the Ancient Turks. They accepted whatever came from the sky, always praying and holding ritual. The ancient Turks were constantly observing the sky, examining each element and forming myths and transmitting it pass down. The perception of the sky was of enormous power when considered in relation to the conditions of the period and their own lifestyles. In this study, it has been examined that the existence of the cult of the sky can be discussed under the name of Old Turkish Astronomy and the importance of the sky in their social life styles and how it affects them.

Science Code : 111301
Key Words : Pre-Islamic Turkish History, Celestial Beliefs, Mythology, Sky God Religion
Page Number : 117
Supervisor : Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
ÖNSÖZ	ix
1. GİRİŞ	1
2. GÖK İNANIŞI	3
2.1. Tengri ve İnsan	4
2.1.1. Gök ile Tengri	4
2.1.2. Göğe Yemin	8
2.1.3. Kağanların Unvanları ve Gök	9
2.1.4. Kut Anlayışı	12
2.1.5. Göğün Yardımı.....	16
2.2. Gök ve Uzay.....	17
2.2.1. Evren	18
2.2.2. Gök ve Renk.....	22
2.2.3. Gök ile İlgili Deyim ve Atasözleri	24
2.3. Gök Kubbe, Göğün Direği ve Kapısı	25
2.3.1. Gök Kubbe	26
2.3.2. Göğün Direği ve Kapısı.....	28
2.4. Gökteki Kutsal Varlıklar	31
2.4.1. Ülgen	32
2.4.2. Umay	35
2.4.3. Diğer Yardımcı Ruhlar.....	36
2.5. Cennet.....	38

	Sayfa
2.6. Göğün Katları	41
3. GÜNEŞ, YILDIZLAR, GEZEĞENLER VE AY	49
3.1. Güneş.....	49
3.1.1. Işık Motifi Olarak Güneş.....	54
3.1.2. Güneş ile İlgili Yemin	56
3.1.3. Güneş ile İlgili Atasözleri	60
3.2. Yıldızlar ve Gezegenler.....	62
3.2.1. Yıldız Tasvirleri	62
3.2.2. Şamanların Yıldız Simgeleri	64
3.2.3. Büyükayı ve Küçükayı	65
3.2.4. Ülker Yıldızı.....	67
3.2.5. Kutup Yıldızı.....	67
3.2.6. Zühre Yıldızı	69
3.2.7. Burçlar	70
3.2.8. Gezegenler.....	72
3.3. Ay.....	76
3.3.1. Ay İle İlgili Genel İnanışlar	76
3.3.2. Ay İle İlgili Deyimler	79
3.3.3. Ay ile İlgili Unvanlar	83
4. HAVA OLAYLARI VE ON İKİ HAYVANLI TÜRK TAKVİMİ.....	87
4.1. Hava Olayları	87
4.2. On İki Hayvanlı Türk Takvimi.....	94
5. SONUÇ	103
KAYNAKLAR	105
EKLER.....	109
EK-1. Şaman Davuluna Ülgen'in Kızları ve Erlik'in Oğulları Resmedilişi	110

	Sayfa
EK-2. Sarmatların Şaman Aynalarında Güneş Simgesi	110
EK-3. Şaman Ağaç Anası.....	111
EK-4. Bakır Şaman Aynalarında Güneş Motifleri	112
EK-5. Şaman Aynasında Hilal	112
EK-6. Şaman Davulunda Astronomik Unsurlar	113
EK-7. On İki Hayvanlı Türk Takvimi	114
EK-8. Yabancı Kavimlerin Kullandığı Takvim Sembollerine Bir Örnek.....	115
EK-9. . Eski Türk Yazıtlarında Bulunan Astronomik Unsurlara Örnekler	116
ÖZGEÇMİŞ	117

ÖNSÖZ

Bu çalışma Eski Türklerde gök bilimi araştırmasıdır. Astronomi ve Kozmoloji terimleri birbirinden net bir şekilde ayrılamayan bir bütün halinde evreni inceleyen bilim dallarıdır. Burada dönemin şartlarına inip gök inceleneceği için gök bilimi kelimesini karşılayan astronomi terimi daha uygun bulunmuştur. Buna kozmoloji de denilebileceği gibi tamamen kişisel tercih sonucu belirlenmiştir. Eğer Babil, Mısır, Mezopotamya Astronomisi var olabiliyorsa Eski Türk Astronomisi de var olabilir anlayışından yola çıkılarak yapılmış bu çalışmada Türklerin göksel unsurları nasıl gözlemlediği, yaşam şeklerine nasıl yansıttıkları ve astronomik bilgilerinin ne derecede olduğu incelenmiştir. Bunun neticesinde oluşmuş On İki Hayvanlı Türk Takvimi, Eski Türk Astronomisinin ana dayanağı olacaktır.

Gök İnanışı adlı bölümün astronomik unsurlar tarafından baskın olamamasının sebebi, ele alınan dönemin somut kanıtlarının azlığından ve karanlık olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak diğer bölümlere temel oluşturan Gök İnanışları, Eski Türklerde Astronomi algısının anlaşılması açısından oldukça önem arz etmektedir.

Tez çalışmamın planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmamı bilimsel temeller ışığında şekillendiren sayın hocam Prof. Dr. Konuralp Ercilasun'a teşekkürlerimi sunarım.

Tez çalışmam süresince beni destekleyen sevgili annem babam ve kardeşlerime teşekkürü borç bilir, her daim yanımda olan sevgili eşim Remzi Erkam Yiğittürk'e sonsuz teşekkür ederim.

Fulya Yiğittürk

18.01.2022

Ankara

1. GİRİŞ

“Eski Türklerde Astronomi” adlı bu çalışmada M.Ö. 2 binli yıllardan M.S. 9. yy.’a kadar süren Orta Asya Türk Kavimlerinin astronomik faaliyetleri incelenmiştir. Çalışma aslen Türklerin İslamiyet’in kabulüne kadar yaşadıkları coğrafyalarda oluşmuş gök algısı ile ilgilidir. Yani Türkler yukarı baktıklarında ne görüyor ve bunun doğrultusunda ne yapıyorlardı? Cevaplandırılacak sorular kısaca bunlar olup Türklerin kültürel tarihi göz önünde bulundurularak konu ele alınmıştır. Genellikle Orta Asya merkezli ele alınan bu çalışma Türklerin yayılma yönleri de hesaba katılarak alan genişletilmiştir.

Tarih öncesi dönemde ve daha sonrasında da gelişen bütün toplumların gökyüzünü nasıl algıladıkları ve nasıl kavramsallaştırdıkları kültürleri ile doğrudan ilişkilidir. Zaten bu çalışmanın amacı bu konu doğrultusunda eski Türk uygarlıklarının gökyüzünü nasıl algıladıklarını, nasıl gözlem yaptıklarını, gözlemler ile elde ettikleri bilgiyi günlük yaşamlarına nasıl yansıttıklarını ve kültürlerini nasıl etkilediğine dair soruları neticelendirmektir.

Bu konunun tercih edilme nedeni Eski Türk Dini ile ilgili yapılan çalışmaların genelinde astronomik bir açıdan bakılması yerine konunun dini motifler üzerinden ele alınmış olmasıdır. Ancak Eski Türklerde gök incelenirken inanç yönüyle de ele alınması gereken hususlar olacaktır. Bu sebeple Eski Türk Astronomisi zaman zaman dini motifler üzerinden de ele alınacağı gibi esas olarak astronomik temeller üzerine oturtulacaktır.

Dönemin çağdaş medeniyetleri olan Anadolu, Mısır, Mezopotamya astronomisi üzerine yapılmış çalışmalara sıklıkla rastlanılmıştır. Gözlem teknikleri, teknolojik gelişmeler ve yerleşik medeniyetler olması sebebiyle eserlere konu olmuştur. Burada Eski Türklerin de kendi yaşam tarzları çerçevesinde bir astronomik dünya içinde olduğu kanıtlanmak istenmiştir.

Eski Türk devletlerinin bu konuyla bağlantısı henüz tek bir eser halinde oluşturulamamıştır. Yukarıda bahsedilen nedenler neticesinde, belirli bir kültür içinde ortaya çıkmış ve gelişmiş eski Türk astronomisi kültürel bir olgu olarak ele alınacaktır. Bu çalışma ile daha eskiye gidip ilk kıvılcımları bulup bu kültürel olgunun kendi dönemindeki etkileri tespit edilmiştir. Bu sebeple Eski Türklerin sosyal yapısı

hakkındaki temel bilgiler diğerk bir bakış açısıyla ele alınıp devlet algıları hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamış olacaktır.

Bu alanda yapılan çalışmalar daha önce tek bir eser halinde incelenmediğinden ötürü konu gereği İslamiyet öncesi dönemi kapsayan bütün kaynaklar içerisinde bilgi tek tek çekilecektir. Ana kaynaklar olan destanlar, mitler, masal ve şiirler, arkeolojik buluntular, seyahatnameler ve yazıtlardan yararlanılırken astronomi ile ilgili görülen bütün bilgiler değerlendirilmiştir. Görülebilecek önemli kaynaklar arasında Bahaeddin Ögel'in Türk Mitolojisi adlı kaynağı olmalıdır. Bunun yanı sıra Emel Esin'in Türk Kozmolojisine Giriş, İbrahim Kafesoğlu'nun Türk Milli Kültürü, Sadettin Gömeç'in Şamanizm ve Eski Türk Dini, Abdülkadir İnan'ın Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Osman Turan'ın On İki Hayvanlı Türk Takvimi adlı çalışmalarından yararlanılmıştır.

Yüzyıl sınırlaması meselesi konuyu ele alırken geçerlidir. Kullanılan kaynaklar bu sınırlılıkta kalmamış; 9.yy'dan daha sonra yazılmış olan lakin önceki devirleri anlatan ana kaynaklardan Divan-ı Lügati't-Türk ve Kutadgu Bilig'e sıklıkla yer verilmiştir.

Eski Türk Mitolojisi altında yapılmış çalışmalar bu tezin ana konusunu ele alışı bakımından benzetmektedir. Lakin Mitoloji adı altında çoğu eserde karşılaşılan alt başlıklar burada yer almamaktadır. Örneğin; Yer ve yeraltı, akarsular, deniz, dağ, ağaç, ateş, geyik, kurt, kartal vb. Çünkü bu çalışma sadece gök ile ilgili olanı kapsamakta yeryüzü ile ilgili mitleri içinde barındırmamaktadır.

Birinci bölümde öncelikle Gök inancı tanıtmış, gök ile insan arasındaki bağlantılara, göğün sonsuzluğu ve evren ile ilgili Eski Türk algısına ardından gök kubbe, göğün direği ve kapısı hakkında bilgilere yer verilmiştir. Göğün katları ve ruhani varlıklardan da bahsedilerek gök kültü etraflıca açıklanmıştır.

İkinci bölümde ise Gök inanışları dâhilinde ayrı ele alınması gereken bazı astronomik unsurlar ele alınmıştır. Bunlar Güneş, Ay, Yıldızlar ve Gezegenler olmak üzere ayrı ayrı incelenmiştir. Bu unsurlar ile ilgili genel inanışlardan ve iyi-kötü ne manalara geldiğinden ve ayrıntılı olarak isimlerinden bahsedilmiştir.

Üçüncü bölümde ise yağmur, şimşek, gök gürültüsü, gökkuşağı gibi hava olayları ve On İki Hayvanlı Türk Takvimi açıklanmıştır.

2. GÖK İNANIŞI

İslamiyet'in kabulünden önce genel çevre olarak Orta Asya'da yaşamayı tercih eden Türkler yaşam tarzları gereği yeni bir kültür çevresi oluşturmuşlardır. Bunun neticesinde atlı-göçebe yaşam tarzını benimsemiş olan Türkler bozkır hayatının getirdiği sonuçlar neticesinde kendilerine ait bir sosyo-kültürel nizamla sahiplerdi. Böylece köklü bir kavim olan Türklerin aynı zamanda dini görüşleri de bozkır hayatının getirdiği şartlar neticesinde oluşmuştu. Zaten bir bölgedeki inanış sistemleri o bölgenin ekonomik geçim kaynakları neticesinde şekillenmektedir.

Babil ve Mısır Medeniyetlerinde M.Ö. 600'lü yıllarda gelişen astronomik hesaplamalar tarımsal faaliyetler sebebiyle ihtiyaç duyulan mevsimleri hesaplamaktan ibaretti. Bu teknikler neredeyse olgusaldı. Dünya tarihinde astronomiyi ilk kez matematiksel olgular üzerine oluşturmaya M.Ö 408'lerden itibaren başlamış olan medeniyet Yunan medeniyetiydi. Onlar gezegen konumlamalarını hesaplamak gibi bazı teknikler geliştirmişlerdi.¹ Eski Türklerde Astronomi fikri incelendiğinde ise kısmen olgusal bir yapıda olduğu görülmektedir. Yani yerleşmiş bir gerçeklik de denilebilir. Daha çok gözlem ile sebep ve sonuçlar bulmakla ilgili olabilir. Bu sebeple bu çalışmadaki astronomik unsurlar genellikle mitolojik motifler ile açıklanmıştır.

Gök, Türk için her şeydi. İşte bu yüzden de Eski Türk Devletleri ile ilgili kültür araştırmalarının ilk göze çarpan noktası gök olmalıydı. Bu doğrultuda Eski Türklerde Gök inanışlarının anlaşılması için konu birçok farklı cepheden ele alınmalıdır.

Bu sebeple öncelikle “Tengri ve İnsan” ilişkisi üzerinde durulacak Türklerin uzay algısı ile ilgili görüşlerden bahsedilecektir. Daha sonra “Gök Kubbe, Göğün Kapısı ve Direği” gibi biraz daha fiziksel betimlemeler ile Göksel inanışlar açıklanacaktır. Ardından “Gökteki Kutsal Varlıklar”, “Cennet” ve “Göğün Katları” başlıklarıyla da Türkerin gök inanışlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi verme gayesi içinde olunacaktır. Burada dini motiflerden de faydalanarak Türklerin gökyüzü ile ilişkilendirdiği bazı gelenek ve inanışlarını açıklayarak daha sonraki bölümlere bir temel oluşturulacaktır.

¹ Unat, Y. (2003). *Astronomi Tarihi*, (Cilt 1, s. 639-649); Felsefe Ansiklopedisi.

2.1. Tengri ve İnsan

Türklerde Tengri kelimesi birçok anlamda kullanılmaktadır. Özellikle Tanrı ve Gök kelimeleri Tengriyi sıklıkla karşılayan anlamlardır. Bundan dolayı tarihçiler kendi aralarında bir ayrıma girmiş, gök ve tanrı kelimelerini Tengri kelimesi anlamında kullanmıştır. Bu açıdan bakıldığında çalışmanın içinde bazı yerlerde tanrı bazı yerlerde gök kelimesinin mevcudiyeti alınan kaynakların niteliğinden dolayıdır.

Bu sebeple önce birbiriyle iç içe geçmiş bu iki kavrama bakmak gerekir. Sonra Tengri ve insan ilişkisinin yeminlerde, kağan unvanlarında, kut anlayışında nasıl görüldüğü incelenecektir. Tengri ve insan başlığı altına bu sayılan başlıkların gelmesinin sebebi Tengri ile insanın kurmuş olduğu bağlantıdır.

Türklerin günümüzdeki manasıyla gök ile olan ilişkisini araştırıldığında onların gök tabirini tanrı ile özdeşleştirdiği görülmektedir. Türkler “Tengri” kelimesini kullanırken hem göğü hem de tanrıyı kastediyordu. Onların Tanrı ile hakani birbirinden ayırmadan bir bütün halinde gördükleri lakin “Tanrı-kral” anlayışlarının olmadığı bilinmektedir. Şimdi bu mevzuya değinileceği gibi Tanrının insandan farklı olduğunu fakat bir o kadar da yakın ve benzer olduğu keşfedilecektir.

2.1.1. Gök ile Tengri

Eski Türklerdeki göksel inanışlara binaen değinilmesi gereken ilk konu “Tengri” olmalıdır. Gökte bulunduğu inanılan tanrı kelimesinin anlamının bazı vesika ve yazıtlarda farklı manalar taşıdığına rastlanmıştır. “Gök” ve “Tanrı” kimi zaman aynı kimi zaman farklı manalar taşımaktaydı. Öncelikle bu ilişkideki ayırmadan söz edilecek ancak iki türlü haliyle ele alınacaktır.

Bozkır halklarından daha önce hiçbir kültürde görülmeyen tek tanrı inanışı eski çağlarda Türklerin ana inanışıydı. Tanrı tek bir yaratıcı olmakla beraber aynı zamanda da tam iktidar sahibiydi. Bu inanç sisteminde en yüce varlık tanrı idi.²

Gök ile Tengri tabirlerinin arasındaki farkı bulmak oldukça güçtür. Fakat Türklerin düşünce biçimlerinde açıkça görülüyor ki tanrı ile insan arasındaki sınırlar

² Kafesoğlu, İ. (2015). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat. s. 295.

belirlenmiştir. Ne insan tanrıdır ne de tanrı insan.³ Türklerin din algısına göre gözle görülen mavi gök ile tanrı arasında onların da bir ayrım yapıp yapmadıkları bilinmemektedir.⁴ Yani Eski Türklerin yaşadıkları zamanlar hakkında daha sonradan söylenenlerin dışında kendilerinin bu konuya bizzat bir açıklama getirmediikleri anlaşılmaktadır.

Thomsen yazıtlarda “Tengri” kelimesini hem gök hem de tanrı manasında okumuştur. Yani Tengri kimi yerde tanrı kimi yerde de gök olarak çevrilmiştir. Bu kelimeler ayrı yerlerde ayrı manalara geldiğinden dolayı bu şekilde transkript edilmiş olmalıdır.⁵

Ercilasun’a göre; Çin kaynaklarında Mo-tun için kullanılan bir unvan olan “Çing-li Gu-tu Çan-yü” için bazı kaynaklarda Tanrının oğlu yakıştırması yapılmıştır. Ancak bu doğru değildir. Çünkü “Tien-zı” (Tanrının ya da Göğün oğlu) Çinlilere ait bir söylem şeklidir. Onların kültürlerine ve devlet yönetim şekillerine göre hükümdar halktan üstte bulunduğundan kendini yüceltmek için böyle bir unvan kullanabilir. Ancak Türklerde hükümdar milletin içinden geldiğinden ötürü onu ancak tanrı tarafından kut almış olarak adlandırabilirdi. Bu durumda “Çing-li Gu-tu Çan-yü” unvanı “Tengri (Gök/Tanrı) gibi engin” manasına gelmelidir.⁶ Bunun dışında Tengri kelimesi için günümüzde kullanılan (gök/tanrı) açıklaması verilmiştir. Anlaşıyor ki Tengri kelimesi ikisini de karşılayan bir kelimeydi.

Tengri kelimesinin anlamlarına değinildikten sonra Eski Türk Dini içinde tanrının tek oluşuna dair düşünceler ele alınacak ve astronomik unsurlardaki teklik olgusu karşılaştırılacaktır.

Eski Türklerde din tek tanrılı bir anlayış içindeydi. Tanrının yarattıkları kutsal sayılıyor lakin onlara tapılmıyordu. Bizans kaynaklarına göre; Türkler ateş, su gibi bazı şeylere kutsallık yüklemiş olmalarına rağmen yer ve göğün yaratıcısı tanrıya tapıyorlardı.⁷

³ Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. (I) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi. s.61.

⁴ Roux, J. P. (2012). *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık. s.126-127.

⁵ Ögel, B. (2003). *Türk Mitolojisi*. (II) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s.189.

⁶ Ercilasun, K. (2009). “Bozkır Halklarında Hâkimiyet Düşüncesinin Dile Yansıması: Tengri-Kut Çanyü”, *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*, s.89-94.

⁷ Gömeç, S. Y. (2016). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Ankara: Berikan Yayınevi. s.157.

Tanrının tek oluşuna dair bir masalda “Ey yaratan; yalnız Tanrı!”: “...Güneş yükselince Er-Sayın, bir tepenin başına çıktı... -Ey Yaratan (casağan) yalnız (tek) Tanrım! Ben ölürsem, bir daha nasıl kalkarım!... Ey Tanrım kızma! Beni kanatsız (kardeşsiz?) bırakma! Ben, tek doğmuş bir oğulum!... Kılıcım kanına yapışmış duruyor! Kınını parçalayıp, çıkarırım! Tanrı izin verirse (Kötörsö Kuday), sizleri hep keser, dilerim!...” şeklinde tasvir edilmiştir.⁸

İbn-i Fadlan’a göre; Türklerin içlerinde sadece ülkelerinden geçen Müslümanlara yaranmak için “Lâ ilâhe illallah Muhammed Rasulullah” diyenler bulunmaktaydı. Bunu inandıklarından dolayı demezlerdi. Aralarından biri zulme uğrayan başına kötü bir şey gelirse başını semaya doğru kaldırır “bir Tanrı” derlerdi. Bu ise Türkçede “bir Allah” demektir.⁹ Burada Müslümana yaranmaktan ziyade Müslüman birine gösterilen saygı söz konusudur. Herkese hoşgörülü olan ve muhtemelen kendi dininden çıkmadığını düşünerek tekrarlanmış olmalıdır. Çünkü Türklerin Gök Tanrı dininden çıkmak için neler olması gerektiği ile ilgili kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Fadlan örneğinde olduğu gibi Türkler, Tengri için hangi kelimeyi kullanırlarsa kullansınlar onun tekliğinden şüphe yoktur.

M. Eliade’ye göre Orta ve Kuzey Asya topluluklarının kendilerine has özellikleri olan Gök-Tanrı inancı, R. Giraud’ya göre bütün Türklerin ana inancısını teşkil ediyordu.¹⁰

İskitler’de tanrılar insan şeklinde tasvir edilmemiş ve kült heykelleri yapılmamıştır. Bundan dolayı da tanrılar için tapınak inşa edilmemiştir. Bu durum sadece İskitler için de geçerli değildi. Eski Türklerde putlara tapınma yani antropomorfizm olmadığından tapınak da yoktu.¹¹ Tanrı herhangi bir şekle girmediği için putperestlik ve dolayısıyla putların konulduğu bir tapınak da mevcut değildi. Eski Türk inancına göre Tanrı bütün varlığıyla büyük ve tek kudret halini almıştı.¹²

Dönemin diğer komşu devletlerine bakıldığında atalara saygı ve tabiat kuvvetlerine dair inanışlar mevcutken sadece Türklerde Gök Tanrı Dini’ne

⁸ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.302.

⁹ Şeşen, R. (2012). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınları. s.10.

¹⁰ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s. 295.

¹¹ Durmuş, İ. (2017). *İskitler*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 77.

¹² Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. s.101.

rastlanmaktadır.¹³ Ögel'e göre; Türklerin konar-göçer bir kavim olarak tek tanrı inancını kabul etmiş; Çin'in ve Hindistan'ın ziraatçı kavimler olmasından ötürü çok tanrılı dini tercih etmiş olmaları yaşam koşullarıyla açıklanabilir. Çünkü tüm gününü tarlasında geçiren bir insan için orada olup biten her şey önemliydi. Her şeyi tarıma bağlı birisi de bununla ilgili her figüre tapınma yoluna gitmiştir. Ziraatçı kavmin gözünü tarlasından göğe kaldırmaya fırsatı olmadığından tek tanrılı bir din benimsemeleri pek mümkün görünmüyor. Türklerin yaşam koşulları göz önünde bulundurulduğunda ise onların gözünün gökte olması sebebiyle tanrının tek oluşunu diğer kavimlerden çok daha erken çağlarda benimsemesi muhtemeldir.¹⁴

Ziraatçı kavimlerde bereket tanrıların bulunması; çoban kavimlerinde hayvanlar ile ilgili dini törenlerin yapılıyor olması; savaşçı kavimlerde ise zafer tanrılarının bulunması mahalli dinlerin var olduğunu göstermektedir. Bu durumların dışında bütün cihana hâkim olan dini inanışlar da mevcuttur.¹⁵

Bozkırlı bir atlı-göçebe gözünde bütün etrafı kaplayan her şeyin üstünde duran semanın tanrı olarak kabul edilmiş olması doğaldır.¹⁶ Kafesoğlu'na göre; Çin'deki "göğün oğlu" tabiri ve dolaylı olarak gök inancı Türk menşelidir.¹⁷ Çinliler'de miladi yıllara doğru göğün önemli olduğu görülmektedir. Çin imparatoru büyük bir saray yaptırmış ve yukarıya yüksek bir platform ekletmiştir.¹⁸ Onların gök ile kurduğu ilişki yüksek saraylar iken Türklerdeki göğe yükselme arzusu dağlar yoluyla hayata geçiriliyordu. Bunun yanında belli ki Çinliler bu kültürü Türklerden alarak kendilerine uyarlamışlardır.

Eski Türklerde Gök ve Tanrı ilişkisi oldukça açık gibi görünse de farklı Türk topluluklarda durum değişebilmektedir. Burada temel alınan topluluklar bozkırlı Türklük geleneklerini devam ettiren ve büyük devletler kurmuş olanlardır. Bunların haricinde farklı dinlere mensup olup daha sonra asimile olan bazı kavimler de bulunmaktadır.

¹³ Çandarlıoğlu, G. (2003). *a.g.e.*, s.98.

¹⁴ Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları. s. 697.

¹⁵ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.136.

¹⁶ Kafesoğlu, İ. (2001). *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Dünyası El Kitabı*, Birinci Cilt (Coğrafya-Tarih). Ankara: s.277.

¹⁷ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.62.

¹⁸ Onat, A. (2012). Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri", Ankara: TTK. s.77.

Eski Türk Astronomisinde temel unsur olan Tanrı ve onun yaratmış olduğu unsurlar doğrultusunda bir kültür oluşturulmuş ve bu kültür Orta Asya'ya yayılmıştır. Devrin diğer komşu ülkeleri düşünüldüğünde coğrafyanın etkisiyle oluşmuş karakteristik özellikler neticesinde onların Gök ile olan ilişkisi hiçbir zaman Türklerinki gibi olmamıştı.

Tek tanrılı bir din olan Gök Tanrı Dini'ni çok tanrılı dinlerden astronomik açıdan ayıran bazı noktalar bulunmaktadır. Bilinene göre Gök Tanrı Dini'nde putperestlik mevcut olmadığından dolayı tapınak inşa etmemişlerdir. Dünyanın ilk medeniyetlerinde çok tanrılı inanış ve putperestlik yaygındı. Onlar tanrıları için tapınaklar inşa etmiş oldukları gibi gözlemevi olarak da kullandıkları bazı yapıtlar oluşturmuşlardır. Fakat Eski Türklerin konar-göçer yaşam tarzının getirmiş olduğu gerekler sebebiyle hem tapınak hem de gözlemevi inşa etmemiş olmaları muhtemeldir. Bu durum bozkırlı halkın geçim kaynakları ve yaşam tarzıyla ilgili olmasının yanı sıra tanrının birliğiyle de kanıtlanabilir.

2.1.2. Göğe Yemin

Eski Türklerde Gök ve Tanrı ile olan ilişkiden bahsedilirken duyulan saygı ve yemin önemli bir Türk alışkanlığı niteliği taşımaktadır. Gök ile ilgili inanışların önemli bir kısmını oluşturan yemin diğer dinlerde olduğu gibi put ve hediye gibi bir anlayışlardan ziyade yemin ve sözün geçerliliğini göstermektedir. Bu yeminlerin nasıl edildiğine dair bilgiler verilirken yine tanrının birliğine gönderme yapılmıştır. Astronomik unsur olarak Tanrının tek oluşu bu çalışmada önemli bir yer etmektedir.

Eski Türklerde yemin etme ve tanrıya inanmaya “kertme” denirdi.¹⁹ Yani o zamanlarda da tanrıya iman anlayışı mevcuttu. Ayrıca bu hissiyat İslamiyet'in kabulünde de kolaylık sağlamış olmalıdır.

Yeminlere örnekler verilecek olursa; Ho-han-yeh ve Gang Meng arasında yapılan bir antlaşmaya göre Han hanedanından ya da Hunlardan herhangi birisi

¹⁹ Ögel, B. (2001). *a.g.e.*, s. 724.

antlaşmaya uymazsa Göğün lanetine uğrayacaktı.²⁰ Gök ve Tanrı terimlerinin birbirleriyle iç içe geçen bir yapısı olduğundan daha önce bahsedilmişti.

Yemin etme şekli bir insanın inanç derecesini gösteren önemli değerlerden biridir. Burada da gök ve gök ile ilgili deyimlerle kullanılan yeminler dinin günlük hayata yansımalarını göstermektedir.

Kök girsin, kızıl çıksın sözünü yemin sırasında kullanan Türkler, bunun haricinde tanrıyı da işin içine katarak yemin ediyorlardı. Başka bir örnek olarak; Avar kağanı Bayan, *Gök üstüme yıkılsın, tanrının şimşekleri beni mahvetsin* diyerek yemin etmiştir.²¹

Bir başka örnek olarak; Kök Türkler ile Bizans hükümdarı II. Justin arasında yapılan antlaşmada ise Türkler yardında bulunacaklarına dair ellerini göğe kaldırıp yemin etmişlerdi.²² Yemin sırasında ellerin havaya kaldırılması yani göğe kaldırılması Kök Türklerden beri olan bir davranış biçimi olduğu görülmektedir.

Türklerin sadece göğe değil başka şeyler üzerine de yeminlerde bulunduğu görülüyor. Kılıç ve kımızla da yemin törenleri oluşmuştur.²³ Bunlardan kılıç, kımız üzerine yemin etmek aslında kutlu görülen unsurları yaratana yemin etmek çok daha kuvvetli ihtimalle onuru üstüne yemin etmek gibi bir mana kazanıyor olmalıdır.

Gök Tanrı Dini'nde Tanrının yanında yardımcı unsurlar bulunuyordu. Bu unsurlar yemin sırasında kendini gösterdiği gibi yemin etme şeklinin astronomik unsurlara da atıfta bulunduğunun göstergesidir. Ellerini göğe kaldırmaları, göğü göstermeleri, tanrının tekliği gibi hareketleri göğü gözlemleyerek kişiliklerini şekillendirmiş olmaları başlı başına astronomi ile ilgili bir alışkanlık olmalıdır.

2.1.3. Kağanların Unvanları ve Gök

Gök İnanışları içerisinde bahsedilen Gök Tanrı Dini ve ona edilen yeminin kutsallığı ardından bizzat Gök tarafından tahta çıkan hakanın unvanlarında bu kelimenin kullanılmış olması tesadüf değildir. Türkler çoğu sevdiği ve kutsal

²⁰ Onat, A., Orsoy, S., Ercilasun, K. (2015). Han Hanedanı Tarihi “Hsiung-nu (Hun) Monografisi”, Ankara: TTK. s.59.

²¹ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.72.

²² Gömeç, S. Y. (2011). *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları. s.58.

²³ Gömeç, S. Y. (2011). *a.g.e.*, s.58.

gördükleri şeylerin önüne “gök” kelimesini takıyorlardı. Lakin burada hükümdarlık unvanının kut anlayışıyla bağlantısı açıkça ortadadır. Tanrı tarafından seçilen kağana Tanrının yüceliğinin unvanı olan Gök verilmiştir.

Örnek olarak Göktürk kağanlarının unvanlarına bakılacak olursa genellikle Kutlug, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kağan, Gökte Doğmuş, Gök Türklerin ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı, Büyük Kağan, Beğçor gibi kelimelerden oluşmaktaydı.²⁴

Çinlilerin kullandığı Göğün Oğlu tabirinden yola çıkarak Türk hakanının da Tanrı sayıldığına dair bir düşünce olduğu ancak bu bilginin mantığa pek uymadığı görülmektedir.²⁵

Bazı tarihçilere göre Şanyü unvanı Tengri demekti. Örneğin, Çin kaynaklarına göre; onlar hükümdarlarına Şan-yu diyorlardı. Bu kelimenin Çincesi tam manasıyla “Çengli ku-tu şan-yu”dur. Bu tabir Çin kaynaklarınca göğün yüce oğlu manasına gelmektedir.²⁶ Ancak “Çing-li Gu-tu Çan-yü” unvanı “Tengri-Kut Çan-yü”dür. Bu unvanın Tanrı’nın oğlu unvanı yerine Tanrı tarafından verilen kutu ifade edilmektedir.²⁷ “Şiang Tien Çan-yü” tabirine bakılacak olursa ise şiang; benzemek, tien; Tengri, Çan-yü; engin demektir.²⁸ Ya da şu şekilde Türkçe anlamı “Tengri (Gök/Tanrı) gibi engin.”dir.²⁹ Kut anlayışı ile ilgili başlıkta tekrar bu konuya değinilecektir.

Hun yabgusu için verilen tabirlerden birisi de “Gökte ve Yerde doğmuş, Güneş ve Ay tarafından konulmuş, güçlü Hun yabgusu” şeklindeydi. Aynı zamanda yabgu, din adamları tarafından da kutsanmıştı.³⁰

Hakanlara verilen unvanların yanı sıra bazı devlet adamı ya da askerlere gök ile ilgili unvanlandırma yapılabilmekteydi. Buna göre;

²⁴ Taşağıl, A. (2017). *Bilge Kağan’ın Vasiyeti*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat. s.46.

²⁵ Ögel, B. (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu*. (I) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s.123.

²⁶ Grousset, R. (2017). *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul: Ötüken Yayınları. s.48.

²⁷ Ercilasun, K. (2009). “a.g.m.”, s.89-94.

²⁸ Ercilasun, K. (2019). *Türk Tarihinde Asya Hunları Birinci Hâkimiyet Dönemi*, İstanbul: Dergâh Yayınları. s.22.

²⁹ Ercilasun, K. (2019). *a.g.e.*, s.227.

³⁰ Klyashtorny, S. G. ve Sultanov, T. İ. (2013). *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*. (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları. s.70.

“Sınır devriyesi Hanların tuzağını anlayıp Ch’anyü’yü uyarmıştı. Ch’an-yü askerlerini ona göre konuşlandırmıştı. Bu olay üzerine de “ben, Sınır devriyesini ele geçirdim, [bu] Göğün sayesinde olmuştur” demiştir. Hatta Sınır devriyesine üstün başarılarından mütevellî Gök Beyi unvanını yakıştırmıştı.”³¹

Göge benzeyen veya gökte doğan gibi unvanlar alan hükümdar göğün seçimi ve isteği ile iktidar sahibi oluyordu.³² Türklerde görevler gökten yere iniyor sağa-sola ve öne sonra da arkaya şeklinde gidiyordu.³³ Göğün seçimi ve isteği tabirleri Tanrının isteği ile ilgili olmalıdır. Tanrı istediği için seçilen Türk kağanı bir sonraki alt başlık olan *Kut Anlayışı*’nda detaylı bir biçimde anlatılacaktır.

Eski Türkler için “Gök” kelimesi birçok manaya gelen ve geniş yelpazesi olan bir kelimeydi. Bazı durumlarda kullanılan yerde hangi manalarda kullanıldığıyla ilgili ayrılıklar yaşansa da gök her zaman iyi bir mana taşımaktaydı. Gökle ilgili kötü bir manayla karşılaşmadığı gibi hep yücelik hissiyatı mevcuttur. Hem kağanların unvanlarında hem de daha farklı isimlendirmeler içinde gök kültünün var olması Eski Türklerin astronomik unsurlara ne kadar önem verdiklerinin birer kanıtı niteliğindedir.

Tarih boyunca unvanların kişilik özelliklerine göre verildiği bilinmektedir. Bir kişiye unvan verilirken hem kişinin hem de halkın dünya görüşü ile ilgili fikirler hakkında bilgi sahibi olunabilir. Burada unvanlara dâhil olmuş Güneş ve Ay gibi astronomik kelimeler bu çalışmada önemli bir yer tutmaktadır. Demek ki Eski Türk Astronomisinde Güneş ve Ay o kadar değerli öğelerdi ki hakan bu unsurlarla birlikte anılıyordu. Tabi burada şu ayrımı yapabilmek de mühimdir. Eski Türkler yalnızca Gök Tanrı Dinine mensup halklardan oluşmamaktadır. Kavimler ayrıca farklı dinler benimsemiş olduğu gibi bu astronomik unsurlara benzer olarak Budist ve Maniheizt tabirlerle de iç içe geçmiştir. Burada önemli olan Türk kültürünün hangi dini benimsemiş olursa olsun karakteristik özelliklerini gökle ilgili bir unsura bağlamış olmasıdır.

³¹ Onat, A., Orsoy, S., Ercilasun, K. (2015). *a.g.e.*, Ankara: TTK. s.23.

³² Klyashtorny, S. G. ve Sultanov, T. İ. (2013). *a.g.e.*, s.160.

³³ Gömeç, S. Y. (2011). *a.g.e.*, s. 202.

2.1.4. Kut Anlayışı

Tanrı ile insan ilişkisinde değinilmesi gereken kut anlayışı, hakanın ülke içindeki pozisyonunu ve bu pozisyonu halkın nasıl ifade ettiğini açıklar. Halk göğü gözlemlerken en değerli gördüğü ve taptığı tanrının hakanı seçtiğine inanıyordu. Bu inanış birçok farklı kavimde görüldüğü gibi Eski Türk astronomisi için önem arz etmektedir.

Orhun Abidelerinden alınan bir parça ile “kut” daha da anlamlı olacaktır. “Yukarıda Türk Tanrısı, Türkün mukaddes yeri suyu böyle tanzim etmiş, Türk kavmi yok olmasın diye, millet olsun diye babam El-teriş hakanı, annem Elbilge hatunu Tanrı tepesinde tutup yukarı götürmüş.”³⁴

Yukarıdaki cümlelerde önemli dört öge bulunmaktadır. Bunlar Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri suyu, hakan ve millet. Bunlar bir devletin en önemli unsurlarındandır. Bu unsurların yarısı gökle diğerleri de gökten gelenlerle ilgilidir. Bunun aracılığıyla Türk devletinin, devlet olabilmesinin önemli alametleri de sayılmış oldu.

Burada değinilmesi gereken bir unsur olan Türk mukaddes yeri suyu ifadesidir. Bu ifade Gömeç’e göre yanlış bir çeviri sonucu yer-su ruhları olarak ortaya çıkmıştır. Asıl manası ise ülke, toprak parçasıdır. Oysa yir-sub kelimesinden yer-su ruhları manasının çıkarılabileceği bir kanıt bulmak zordur.³⁵

Ayrıca yukarıda dikkat çeken Türk Tanrısı (Gök Tanrı) milli ve kavimlerle bağlantıyı koparmamış pantürk özellik teşkil etmektedir.³⁶

“Yukarıda Tanrı aşağıda yer buyurduğu [için] gözünün görmediği, kulağının işitmediği [yerlere] milletimi ileri gün doğusuna, beri gün ortasına...”³⁷ Kültegin yazıtındaki bilgilere göre hem tanrının buyruğu hem de kutsal olan yer varlığının isteği üzerine millete fayda dokunmuştur. Bu cümleler Tanrının isteği ve seçimi olarak açıklanabilir.

³⁴ Orkun, H. N. (2011). a.g.e., s.34.

³⁵ Gömeç, S. Y. (2011). *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları. s.95.

³⁶ Roux, J. P. (2012). a.g.e., s.122.

³⁷ Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları. s.57.

Kültegin yazıtının güney, Bilge Han Yazıtının kuzey tarafında yazılmış olan; “Göge benzer gökte (mevcud) olmuş Türk Bilge Hakan bu zamanda (iktidar mevkiine) oturdum. Sözümü nihayete kadar işit: Benden sonra gelen küçük kardeş ve yeğenlerim, oğullarım, bütün soyum, milletim...” cümlelerinden yola çıkılarak Bilge Kağan’ın göge benzetilmesini yüceliğine; gökte mevcut olmasını ise tanrıdan kut almış olmasına bağlanır.³⁸

Gömeç’e göre; “Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kagan” sözünde bulunan “Tengride bolmuş” deyiminden Türk hükümdarının kendini gökte doğmuş kabul ettiği ve Tanrı’ya biraz daha yaklaştığı savunulmalıdır. Böylece hakan hâkimiyetini meşrulaştırmış oluyordu. Bu durumda bu söz Tanrı-kut inancına bağlanmalıdır.³⁹

Türk devletinin yasalarının bozulması için ancak yukarıdan gök basıp aşağıdan da yerin delinmesi gerekiyordu. Burada görülen metafor belli ki milletin isyankar olup yanılmasıdır.⁴⁰ Bu cümleyle “ancak kıyamet koparsa töre bozulur onun haricinde Türk milletinin töresini kültürünü kimsenin bozmaya gücü yetmez” manası çıkarılabilir.

Türklerin baş yöneticisinin tahta çıkma töreninin en önemli motiflerinden birisi de halıyı dokuz kez döndürmeleridir.⁴¹ Bir keçe üstüne konularak havaya kaldırılmak suretiyle doğudan batıya doğru 9 kez döndürülen hakan tahta çıkmış olarak kabul ediliyordu.⁴²

Ögel’e göre Dünya doğudan batıya doğru döndüğü için 9 kez dönen hakan göğün 9 katını aşmış ve Tanrıya varıp kut almış oluyordu.⁴³ Böylece Eski Türklerin dünyanın dönüş yönü ile ilgili bir fikir sahibi olduğu söylenebilir.

Priskos’un kaydına göre; Avrupa Hunları ile Bizanslılar arasında geçen bir olayda Türkler Atilla’yı Bizanslılar da Theodosius’u övüyorlarmış. Bu övgü atışması öyle bir boyuta gelmiş ki Theodosius’un Tanrı Atilla’nın ise insan olduğuna dair karşılaştırmalara varmış. Hunlar bunu duyunca çok kızıp öfkelenmiştir.⁴⁴ Fakat burada ince bir çizgi var. Muhtemelen Hunlar, Atilla tanrıdır ve daha yücedir düşüncesiyle

³⁸ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s.22.

³⁹ Gömeç, S. Y. (1996). “Eski Türklerde Siyasi Hâkimiyet” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. İstanbul: s.113-119.

⁴⁰ Ercilasun, A. B. (2016) *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları. s. 437.

⁴¹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.197.

⁴² Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.206.

⁴³ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.206.

⁴⁴ *Atilla’nın Sarayı’nda Bir Romalı (Grek Seyyahı Priskos’a Göre) Avrupa Hunları*, (2017). (Çev. A. Ahmetbeyoğlu). İstanbul: Yeditepe Yayınları. s.30.

kızdırmıyorlar, bir insanın tanrı atfedilmesine kızıyor olmalılar. Bu düşünceye Eski Türklerdeki kut anlayışı kanıt gösterilebilir.

Motun'un Çin İmparatoruna gönderdiği bir mektuba göre; Gök Tanrının inayeti ile kazanılan zaferden ve Tanrının takdir buyurmasıyla korunduğunu belirtmiştir.⁴⁵ Bir başka mektuba göre ise; "Gök tarafından tahta çıkarılmış, Büyük Hun İmparatoru (Şanyü), Çin İmparatorlarının iyi olup olmadıklarını saygı ile sorar. Daha önce majesteleri benimle barış ve dostluk üzerine görüşürlerdi. Yazdığınız mektupta, duyduklarınızı da bana bildirdiniz. Böylece sizinle anlaşır ve mutlu olurum." ifadeleri geçmektedir.⁴⁶ Bunun gibi birçok mektupta kut alan Türk hakanı bundan bahsetmekten geri durmuyor ve bir gözdağı ya da unvan niteliğinde konuşmasını güçlendiriyordu.

Hun hükümdarına gönderilen bir mektupta bulunan; "Gök tarafından yaratılmış, güneş ve ay tarafından hâkim kılınmış Hsiung-nu'ların Büyük Ch'anyü'sü saygıyla Han imparatorunun hatırını sorar"⁴⁷ ifadesine bakıldığında buradaki kut meselesi net bir biçimde anlaşılmaktadır.

Kutadgu Bilig'de ayrıca kut ayrıntılı bir biçimde açıklanmıştır. Buna göre; "Kutun tabiatı hizmet, şiarı adalettir... Fazilet ve kismet kuttan doğar... Beyliğe yol ondan geçer... Her şey kutun eli altındadır. Bütün istekler onun vasıtasıyla gerçekleşir... Tanrısal (ıduq)'dır... Dünyada tam bir iktidar kuşağı bağladı, kurt ile kuzu bir arada yaşadı... Bey bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar..." Kafesoğlu'nun yorumuyla; "Kuttan feragat etmek, devletten, siyasi istiklalden vazgeçmek manasına gelirdi."⁴⁸ Hakanın hükmetme gücü karşısında hissettiği içgüdüsel bir koruyuculuk da vardı. Bu his beylik gururu olarak tanımlanabileceği gibi öyle basit bir bilinçaltı meselesi de değildi. Hakan Gök Tanrı dininde tanrı gibi koruyucu olma gayesi ile hiçbir çıkar gözetmeksizin halkın dirliği ve refahı peşindeydi.⁴⁹

Göktürklerin önemli hakanlarından İşbara-Kağan'ın unvanı Çince'de yanlış manada anlaşılmıştır. Asıl olan; "Gökte doğmuş (gökten hakan olarak inayet bulmuş),

⁴⁵ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s. 295.

⁴⁶ Ögel, B. (2015). *a.g.e.*, s.309.

⁴⁷ Onat, A., Orsoy, S., Ercilasun, K. (2015). *a.g.e.*, s.17.

⁴⁸ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.240-241.

⁴⁹ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.331.

Göktürklerin ve bütün dünyanın, Mukaddes İmparatoru... İşbara-Kağan” dır.⁵⁰ Thomsen’e göre “Göktürk” kelimesi yazıtların bir yerinde hakanlığın parlak devri manasında da kullanılmıştır.⁵¹

Tanrı her şeyin üzerinde ve tek olmasının yanı sıra yaratıcılığı kozmosun teşkilidir. Oğuz Destanındaki evlenecekleri kadınların Tanrı tarafından gönderilmesi kaostan kozmosa geçişi sağlamış ve tanrı katına geri dönmüşlerdir. Aslında bu olay kut almayı anlatmaktadır.⁵² Kut tanrı tarafından alındığı gibi ayrıca bir hakanın işi rast gitmiyor ve dilediğini gerçekleştiremiyorsa kut uçup gitmek suretiyle yok olabiliyordu.⁵³ Tanrı kişiyi yönetici olarak seçtiği gibi eğer görevini yeteri kadar iyi yerine getirmezse o görevden alabiliyordu.

Gömeç’e göre; “Kut” hakana “Kut Kuşu” veya “Türk Kuşu” da denilebilecek bir hayvan tarafından sembolik olarak geliyordu.⁵⁴

Kitabelerde “Kök Tengride boltım” denilmektedir. Bu deyim Türk hakanının kendisini tanrı ile özdeşleştirmesi olarak algılanmış olabilir lakin muhtemelen Türk hükümdarı tanrının bulunduğu yer olan gökte doğmuş kabul ederek Tanrıya daha yakın olduğunu düşünüyor olmalıydı.⁵⁵

Böylece Gök ile ilgili inanışlar içerisinde Gök-İnsan ilişkisini gösteren en önemli unsur Kut anlayışı olmalıdır. Tanrıdan gelen Tanrı tarafından yaratılan Türk hakanı Eski Türk Astronomisinin algılanışına değerli bir katkı sağlamıştır. Bundan dolayı “Gök, Tanrı ve Hakan” üçlüsü Eski Türklerin din anlayışına tanrının yüceliği, tanrının Türk kağanının üzerindeki etkisi, Türklerin gözünde tanrı ile kağanın ilişkisi gibi özellikleriyle katkıda bulunmuştur. Bu yol ile Türklerde kağanlık statüsü meşruiyetini bir varlığa adanmıştır. İşte bu da gökte bulunan Tengri’dir.

⁵⁰ Ögel, B. (2001). *a.g.e.*, s.594.

⁵¹ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.92.

⁵² Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. s.150,153.

⁵³ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s.91.

⁵⁴ Gömeç, S. Y. “Bilge Kağan’ın Tacı ve Hazinesi” (haz.) K. Yıldırım, *Tonyukuk Kitabı*, İstanbul: s.465-473.

⁵⁵ Gömeç, S. Y. (2011). *a.g.e.*, s.202.

2.1.5. Göğün Yardımı

Eski Türklerin her şeyin gökten geldiğine dair inanışları dolayısıyla bütün medetin buradan gelmesi gerektiğine dair bir işarettir. Türklerin başlarına gelen iyilik, yardım ve lütufları göğe bağlamış olmaları sosyal yaşam düzeninde oldukça mantıklı görünüyordu. Gökten gelen yani bir başka manayla belki de Tanrıdan gelen yardım Gök inanışları için önemli bir unsurdur. Bunlardan en önemli yardım yukarıda açıklanan Kut anlayışı ile ilgilidir. Böylece burada karşılaşın göğün yardımı bahsinin geçtiği kısımlar sunulacak ve değerlendirilecektir.

Türklerin inançlarına göre kağan tanrının isteği üzerine hakan olurdu ve Tanrı ilgiyi esirgemez Türk halkının yanında olmaya devam ederdi. Savaşlarda bu irade ve ilgi sayesinde Türkler başarılar kazanır ve savaşlar zaferle nihayetlenirdi.⁵⁶ Burada Tanrının Türk hakanının yanında olmaya devam ettiği kutun tek seferlik değil hükümdarlık süresi boyunca devam ettiğini yani göğün yardımının da bu neticeye göre devamlılık gösterdiğini kanıtlamaktadır.

Göğün sadece hakana yardımları dokunmaz askere de yardımı dokunurdu. “Göğün yardımı ile yetenekli askerlerimiz ve güçlü atlarımız sayesinde Yüeh-chih’ ları [bir] hezimete uğratarak hepsini ya öldürdük, ya da tabi kıldık ve böylece bu meseleyi hallettik.”⁵⁷

Hsiao Wen’in (M.Ö. 162) elçi ile gönderdiği mektuba göre; “Kutsal [hükümdarlar] gün geçtikçe kendilerini yenileyip yeni başlangıçlar yaparak yaşlıların rahata kavuşmasını, çocukların büyümesini, herkesin kendi hayatını korumasını ve Göğün [verdiği] ömrü sonuna kadar yaşamasını sağlar. Ben ve Ch’an-yü birlikte bu prensiplere uyarsak ve Göğün istekleri doğrultusunda halka şefkat gösterirsek [bu durum] nesilden nesile geçer ve sonsuza dek devam eder.” göğün isteği ile huzur teklifinde bulunur.⁵⁸ Bu teklif edilirken tarif edilenler çoğunlukla Türklerin geleneklerine benzemektedir. Aslında iki komşu devletin birbiriyle olan etkileşimlerinin yansıdığı bir mektupla karşılaşılmaktadır.

⁵⁶ Çandarlıoğlu, G. (2003). *a.g.e.*, s.98.İ

⁵⁷ Onat, A., Orsoy, S., Ercilasun, K. (2015). *a.g.e.*, s.14.

⁵⁸ Onat, A., Orsoy, S., Ercilasun, K. (2015). *a.g.e.*, s.20.

Sadece insana yardım şeklinde değil aynı zamanda çok yönlü bir yardım teşekkülü mevcuttu. “Göğün lütfu sayesinde, kumandanlar ve askerlerin performansı iyi, atlar güçlüydü. Böylece, kılıçtan geçirilen veya teslim olan Yüeciler’i ortadan kaldırmayı başardım. Aynı şekilde Lou-lanları, Wu-sunları, Hu-tse-leri ve onlara komşu olan yirmi atlı prensliği zaptettim. Hepsi de Syung-nular’a (Hunlar’a) intisap ettiler.” Metniyle savaş sırasında öneminin büyük olduğu atlara göğün yardım ettiğiyle karşılaşmıştır.⁵⁹

Gök ile ilgili inanışlar içinde göğün yardımı meselesi önemli bir yer edinmektedir. Burada bahsi geçen yardımlar ve lütuflar yalnız hakan için değil bütün Türkler ve onların kutlu gördükleri her şeye karşı atfettikleri yardım algısıdır.

Böylece anlaşılıyor ki Eski Türkler tanrıdan kut alındığına inandıkları gibi tanrının onlara yardım ettiğini de düşünerek yaşıyorlardı. Muhtemelen gücü ve mevcudiyetlerini astronomik unsurlara dayandırarak meşruiyet kazanmış olmalıydılar.

Sonuç olarak; bilindiği gibi Eski Türkler dünya çapında geniş alanlara yayılmış genellikle bozkırda yaşamayı tercih etmiş atlı-göçebe kavimlerden oluşuyordu. Yaşam tarzları onların bütün kültür ve dini yaşam alanlarını etkiliyor ortaya Gök Tanrı Dinini çıkarıyordu. İlerleyen zamanlarda İrani, Soğdak ve Çin tesirleri ne kadar görülürse görülsün burada net olarak söylenecek bir şey varsa o da Türklerin varoluşundan itibaren diğer kavimler ve hatta imparatorluklarda Türklerinki gibi bir dini anlayışın meydana çıkmamış olmasıdır. Bu yüzden de Türklerde gök ile ilgili inanışları bu araştırmada yeterince değerli kalıyor.

2.2. Gök ve Uzay

Gök inanışları ile ilgili temel bilgiler verilirken genel olarak Tengri ile İnsan konuları üzerinde durulmuştur. Şimdi sırada göğün evren içinde Türkler tarafından nasıl algılandığı bulunmaktadır. Bu iki bölüm arasında fark olmamakla beraber aslında arkada yatan mantığında aralarında derin bir bağ vardır. Bu alt başlıklar her birinin altına girebileceği gibi ayrılabilir de. Yapılan esas ayırım sadece anlaşılabilirlikle alakalıdır. Bu çalışmanın her alt başlığı aynı zamanda Gök inanışı dâhilindedir.

⁵⁹ Klyashtorny, S. G. ve Sultanov, T. İ. (2013). *a.g.e.*, s.77.

Gök ile ilgili geriye kalan bazı konular ele alınacaktır. Böylece öncelikle evren, sonsuzluk algısı yorumlanacak ardından gök ve renklerin, hayvanların ilişkisine değinilecektir. Bunlar aktarılırken de son olarak atasözleri ve deyimlerden de bahsedilerek konu tamamlanacaktır.

2.2.1. Evren

Gök bahsi geçtiğinde akla ilk gelen öncelikle Orhun abidelerindeki ilk satırlar olmalıdır. Buna göre;

“Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktı, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğulları üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi hakan [tahta] oturmuş; oturarak Türk milletinin ülkesini, türesini idare edivermiş, tanzim edivermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Asker sevk edip dört taraftaki kavmi hep [itaati altına] almış, hep muti kılmış. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüştü. İleri [şarkta] Kadirkan ormanına kadar, geri [garpte] Demir kapıya kadar [Türk milletini] kondurmuş...”⁶⁰

Yukarıda uzay âlemi aşağıda ise dünya ve bu ikisinin arasında insanın yaratışından bahseden yazıttan anlaşılıyor ki bu iki unsur birbirine bağlı bir kozmik anlayış içinde oluşmuştur.

Orhun Abideleri’nde açıkça bellidir ki Eski Türk inanışlarına göre önce gök sonra yer daha sonra insanın yaratılmıştır. Bu yaratılış sıralamasından sonra dünyanın dört tarafı ve atalarının halkı korumak için neler yaptığından bahsedilmiştir. Yani burada güçlü bir devlet olduğunu vurgulayarak geçmişe atıfta bulunuyor ve halkı yüreklendiriyorlardı. İlgi odağı olan kısım ise yaratılış sıralamasıdır. Çalışma boyunca gerek görüldükçe bu satırlara yer verilerek farklı yaklaşımlar ele alınacaktır.

Yukarıda bahsedildiği gibi Orhun Abidelerinin girişindeki Üze Tengri sözündeki Üze; eski bir gök tabiridir. Bu tabirden doğan üzerinde kelimesi günümüze o dönemden kalan bir mirastır. Aslında bu sözcük yükseklik ve yücelik manalarına gelmektedir.⁶¹

⁶⁰ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s.29.

⁶¹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.191.

Eski Türklerle ilgili evren anlayışı denilince akla ilk gelen bozkır hayatının getirdiği gerekler ile kendileri için yaratmış oldukları dünya gelmelidir. Bu dünya içinde evreni tanımlayacak ne gibi unsurlar vardı?

“Çadır, Türk düşüncesinde dünya modelinin küçük şekli, başka sözle mikro-kozmostur... Çadırın orta direği evrenin bölümlerini birbirine bağlayan Dünya Ağacını (axis-mundi) simgeleştirir.”⁶² Böylece dünyanın yaratılışı Eski Türklerin yaşam ve inanış şekillerinin temelini oluşturmuş büyük evreni küçük evrenlerine benzeterek taklit etmişlerdir.

Çadır, keçeden yapılmış yuvarlak tabanlı çan biçimindeydi. Yukarıda açılıp kapanabilen bir delik bulunuyordu. Çadır, Türkler için küçük bir evren niteliği taşıyordu.⁶³ Bu çadırlar insanların gökyüzünü delik aracılığıyla görebildiği ve yaşadığı yerdı. Dolayısıyla insanların yaşadıkları çadırı bir evren olarak nitelendirmesi gayet doğaldı. Bu algı birçok medeniyette de görülmektedir.

İnsanlar evrenin kökenini ararken yaratılış efsaneleri türetmiş ve bunlar su, hava gibi elementlere atfedilmişti. Çinlilere göre ise bu köken kaostan çıktı. Kaosun ölümü evreni oluşturdu. Yeryüzü ve gökyüzü ayrımı, ışık ve karanlık bunların hiçbiri yoktu.⁶⁴ Bu kaos kelimesi ile anlatılmak istenilen muhtemelen uzay boşluğu gibi algılanıyor olmalıydı.

Baharda ejder gökyüzüne uçup göğe bağlı kalan bir ruh idi.⁶⁵ Eski Anadolu’da kutlu sayılan “Evren” “ejderha” anlayışında “Yedi başlı evren”, zamanla yılanlar evren olur.⁶⁶

Türklerde “Micro ve macro cosmos” tabirlerinin uzayın tümüne verilen bir isim olduğu bilinmektedir. Makro kozmos büyük âlemdi. Micro-cosmos (küçük âlem) ise insanların yaşıyor olduğu dünyaydı. Fakat burada enteresan olan onlar gördükleri gök kubbeye ve yaşadıkları hava tabakasına (kalıg) da küçük âlem diyorlardı.⁶⁷ Mitolojik

⁶² Bayat, F. (2017). *Türk Mitolojik Sistemi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat. c.1 s.43.

⁶³ Roux, J. P. (2017). *Türklerin Tarihi (Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl)*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi. s. 120.

⁶⁴ Lianshan, C. (2015). *Çin Mitolojisi Efsanelerin Kökeni*, İstanbul: Kaynak Yayınları. s.19.

⁶⁵ Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi. s.82.

⁶⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.719.

⁶⁷ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.202.

bilgiler ışığında mikro kozmos insanı ve insan yaşamını sembolize ederken makro kozmos evreni temsil etmektedir.⁶⁸

Şamanlığın bir doğa dini olduğunu kabul ederek düşünüldüğünde şamanlık felsefesinin müthiş bir dengede olduğu görülmektedir. Evrenle dünya arasında sonsuz bir denge mevcuttur. Bu dengenin bozulmaması için şaman elinden geleni yapmaktadır.⁶⁹ Şaman inancında bütün dünyanın ruhlarla dolu olduğu bilinmektedir. Dağ, göl, ırmak gibi unsurların hepsi canlı kabul edilirdi. Bunlar Yer-su ruhları olarak adlandırılırdı. Hatta bazı inanışlarda bu unsurların konuştuğuna, evlendiğine, çocuk sahibi bile olduğuna rastlanmaktadır.⁷⁰

Evren 3 bölümlüydü ve bu üç bölümde de ruhlar vardı. Gökte bulunan ruhlar iyi ruhlardan oluşuyordu. Yerde iyi ve kötü ruhlar varken yeraltında sadece kötü ruhlar bulunmaktaydı.⁷¹

Evrenin 3 tabakalı oluşu her tabakanın da farklı katmanlardan oluşması ve her birinde birçok ruhun olması meselesinde Türk mitolojik unsurların Şaman görüşünün aslını oluşturduğu da açıkça görülmektedir.⁷²

Hunlar için gök kutluydu. Onlar göğe Ch'eng-li der. Chan-yü ise zenginlik demektir. Bu durumda gök gibi uçsuz bucaksız ve muazzam manalarında kullanılıyordu denilebilir.⁷³

Thomsen' a göre; gök bir sonsuzluk demektir ve varlığı da hayalimizin gücüne göre büyür ya da küçülürdü.⁷⁴ Bu sonsuzluk beraberinde sonsuz saygıyı da getirmekteydi. Doğuştan böyle bir saygı ile yetişen bozkırlılar diğer dinlere de saygı gösteriyorlardı. Devletlerinin ise dinden ayrı olduğunu savunuyorlardı. Onlar dine hizmet eden değil dinsel duygularla hareket eden bir millet olmuşlardır.⁷⁵

Uygurlar “Kök kalığı”nı bütün gök için söylerken Türk kültüründe yayılan bu tabirin farklı türleri de vardı. Fakat şu belli ki kalık büyük gök gibi kutsal bir mana taşımıyordu. Hava olarak adlandırılabilen kalık yeryüzü ile bir bütünmüş gibi

⁶⁸ Bayat, F. (2017). *Türk Mitolojik Sistemi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat. c.1, s.25.

⁶⁹ Bayat, F. (2015). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat. s.22.

⁷⁰ Bozkurt, F. (1995). *Türklerin Dini*. İstanbul: Cem Kültür Yayınları. s.64.

⁷¹ Bayat, F. (2015). *a.g.e.*, s.119.

⁷² Bayat, F. (2015). *a.g.e.*, s.154.

⁷³ Onat, A., Orsoy, S., Ercilasun, K. (2015). *a.g.e.*, s.7.

⁷⁴ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.189.

⁷⁵ Roux, J. P. (2017). *a.g.e.*, s. 44.

varsayıldığından fazla değer taşımıyordu. Hatta burada bulutlar da bulunuyordu.⁷⁶ Yani Eski Türklerde bulutların, güneş, ay ve yıldızlar gibi göğün katlarından birinde olduğu düşünülmemiştir. Hava boşluğunda süzüldüğü ve yeryüzüne daha yakın olduğu tespit edilmiştir.

“Gök; yıldızlar ile arşı, güneş ile ayı da içine alan geniş bir deyim” idi. Daha sonraları bu deyimden bir de “gökler” şeklinde de kullanıldığı bilinmektedir. Kuşların uçtuğu, hayvanların ve insanların yaşıyor olduğu havaya da “kök kalığı” denmekteydi.⁷⁷ Gök başlarda sadece tek bir tane olarak algılanmış daha sonra ise gökler diyerek hem göğün katları hem kalığı hem de cennet kastedilerek bölümlere ayrırlıp çoğullaştırılmış olmalıdır.

Türklerin dışındaki diğer kavimlerin dini inanışları göz önünde bulundurulduğunda güneş, ay ve yıldızlar tanrı olarak biliniyordu. Türklerde bunlar kutlu olmasına karşın göğü bütün halinde algılamışlar ve uzay şeklinde sembolleştirmişlerdir.⁷⁸

Önce güneş, ay ve yıldızları içinde barındıran uzay yaratılmıştır. Daha sonra göğün, dağların, denizlerin bulunduğu yer yaratılmıştır.⁷⁹ Yani önce uzay sonra yer yaratıldı. Yer yaratılırken gök de onun içinde var olmuş böylece yer ve gök bir bütün halinde algılanmıştır.

Kutadgu Bilig’ de geçen “Yağız yer, yeşil gök, gün ay ile geceyi yarattın” deyimini ile anlaşılıyor ki gök, güneş ve ay ayrı bir âlemdir. Oğuz Kağan Destanı’na bakılacak olursa orada gökten düşen kadından olma “Gün, Ay ve Yıldız” hanları vardı. Ögel’e göre bu durumda gök ile yıldızlar âlemi arasında kesin bir ayrılık vardır.⁸⁰

Oğuz Kağan’ın altı tane çocuğu vardı. Bunların isimleri; Kün Han, Ay Han, Yıldız Han, Tag Han, Kök Han, Tengiz Han’dır. Açıkça görülüyor ki bunlar Türk evren sisteminin en önemli unsurlarıdır. Bunun yanı sıra sadece evren sistemi ile ilgili değil aynı zamanda Türk cihan hâkimiyeti ile bağlantılıdır. Kısacası Türkler bu şekilde “bütün dünyanın sahibi, yerlere ve göklere hâkim olan” manaları çıkmaktadır.⁸¹

⁷⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.194.

⁷⁷ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 186.

⁷⁸ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.157.

⁷⁹ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s.103.

⁸⁰ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.194.

⁸¹ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s. 77.

Kutadgu Bilig’de adı geçen “tanrının” İslami tesirlerden önce var olmuş inançları içinde barındırdığı çok net görülmektedir. Yukarıda yağız yer, mavi gök, güneş ve ay diyor. Bu motifler İslam öncesi Türk inanışlarının ana hatlarıydı. Bu çerçevede evrenin bir bütün halinde yaratıldığı söylenebilir. Oğuz Kağanın çocuklarının isimleri Eski Türklerin evren anlayışı ile ilgilidir. Ayrıca çadırın karanlık oluşu ile ilgili düşününce evrene bir gönderme yaptığı düşünülebilir. Böylece Eski Türklerde evren ile ilgili astronomik bilgiden kültürün köklü bir altyapısı olduğu anlaşılmaktadır.

Evren ve insan ilişkisinin Eski Türklerde hangi motiflerde yer aldığı bilgilerine ulaşılmaktadır. Kozmogoni ile ilgili mitler incelendiğinde Eski Türklerin evreni anlama ve açıklamadaki yöntemleri genellikle kahramanlık, şamanlık, yer-su ruhları gibi motifler üzerinedir. Bu sebeple eski devirlerden beri Türklerin yaşadıkları Micro kozmoslarını, makro kozmos olan evrene benzetmeye çalıştıkları bilinmektedir.

Gök bilinmez ve ucu bucağı olmayan aydınlık bir yerd. Şimdi bu yüceliğin sonunun olmayışıyla ilgili bazı kaynaklardan alınan metinlere yer verilerek göğün sonsuzluğuna değinilmiştir. Eski Türklerin gök algısı aynı zamanda evren olarak nitelendirilebilir. Eski Türk Astronomisinde gök kendi içinde hem sonsuz hem de bütün iyi ve kötülükleri barındıran kocaman bir olgudur.

2.2.2. Gök ve Renk

Eski Türklerin Gök kelimesine yaptıkları benzetmelerden ve renklerden bahsetmek Eski Türk Astronomisindeki yeri ve önemi için gereklidir. Renkler, Türkler için birçok manaya gelmekteydi. Gök inanışını yerdekinden yola çıkarak açıklamaya çalışmışlardır.

Önceki bölümlerde Tengri kelimesinin bazı anlamlarından bahsedilmişti. Gök ve Tanrı kelimeleri ile özdeşleşen bu tabir şimdi ise renk maiyeti taşımaktaydı.

Türkler göğe tenri veya tengri diyordu. Bu da günümüzdeki kullanılışa göre tanrı demektir. Bazen ise gök mavi renk ile adlandırılmıştır. Kök Tengri, Mavi Gök manasına da gelmekteydi. Bu durumda Türkler yeri ve göğü yaratan Tanrıya ve göğe aynı şekilde sesleniyordu.⁸² Bu adlandırmanın bilerek yapılması olasıdır. Yani aslında

⁸² Ögel, B. (2001). *a.g.e.*, s. 701.

nesnel olarak görülen bir güzelliği ve yüceliği bu yöntemle tanrılarına benzetme işini kasten yapıyorlardı. Gök kelimesinin renklendirme için kullanılması bunun sadece renk belirtme amacıyla kullanıldığını göstermez. Ayrıca kurt için ve daha farklı kelimelerin önüne gelerek onlara değişik manalar katabilmekte hatta onları nitelemekteydi. Eski Türklerde sıfat işlevi gören “Gök” onlar için çok yönlü idi.

“Tengri el” ve “Tengri Yır” deymi ile yazıtlarda karşılaşılmaktadır. Bu tabirler “vatan” manası taşımaktadır. “Tengri elimke” deymi ise “vatanın elden çıkması” manasında kullanılmıştır.⁸³ Aynı zamanda “Tengri” kelimesi ile sema kastedildiğine değinilmişti. Yani Türkler Tengriyi “ûlûhî sema” anlamında da kullandığı gibi farklı karşılıkları da bulabiliyordu.⁸⁴

Gök ve Yer şeklindeki söylem ise günümüzde bu şekilde kullanılmamaktadır. Artık yer ve gök diyoruz. Demek ki Türkler bu şekilde söylerken göğe ekstra bir değer verdiğini belli edercesine önce “Gök” diyordu.⁸⁵

Gök için eskiden “Kök” kelimesi kullanılırdı. Hatta bu kelime renkleri de kastederek kullanılabiliyordu. Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lügati’t-Türk’ünde “kök ton” için; koyu kurşuni renkte giysi. Gökyüzünün rengine benzeyen her renk böyle adlandırılır” demektedir.⁸⁶ Bunun gibi birçok renk ifadeleri gök ile ilişkilendirilmiştir.

Kaşgarlı Mahmut’tan edinilen bilgilere göre “Ayas Kök ise açık hava, açık gök.” demektedir.⁸⁷ “Gök rengi”nin farklı yerlerde kullanıldığı bilinmektedir. Kırlaşmış saç için kullanıldığı gibi sürüdeki en büyük ve yaşlı kurt için de kullanılıyordu. Hatta gök yeleli kurt tabiri de korkunç ve büyük kurtlar için kullanılmıştır.⁸⁸

“Oğuz’a yol gösteren kurt “gök tüylü ve gök yeleli”dir. Sabah Oğuz’un çadırına güneş ışığı içinde girer.”⁸⁹ Ayrıca, “Börte” kelimesi *Moğolların Gizli Tarihi* adlı kaynakta Çince karşılığı olarak “göğün rengi” manasında kullanılmıştır.⁹⁰

⁸³ Gömeç, S. Y. (2011). *a.g.e.*, s.96.

⁸⁴ Bartold, W. (2017). (Ed.). K. Y. Koprıman- İ. Aka, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. (Çev. R. H. Özdem) Ankara: TTK. s.10.

⁸⁵ Ögel, B. (2001). *a.g.e.*, s. 701.

⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.III., s.132.

⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I, s.123.

⁸⁸ Ögel, B. (2003). *Türk Mitolojisi*. (I) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s.42.

⁸⁹ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s. 90.

⁹⁰ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 140.

Türkler kurtlarına Kök-Bori diyorlardı. Bunun sebebi ise Kök, gökten gelen mavi rengi sembolize ediyordu. Aslında bu tarz yakıştırmalarda gök kelimesinin kullanılması o şeyin yüceliğini ve kutsallığını anlatmak içindir.⁹¹ Çingis Han destanına göre; “Kurt göklerin; Ala geyik ise, yerlerin sembolü ve ruhu gibidir.”⁹²

Kutadgu Bilig’deki gök böri ile ilgili notlara bakılacak olursa;

*“Kuşlar bile Gök kurt’u geçemez! Havada uçan (kalıgda uçuglı) karakuş sürüleri; Seni seçemezler, ey Kök Böri!” “Kimi korsa, (yol verirse) Tanrı, ey yiğit oğlu! İster köpek (it) olsun! İsterse Gök Böri!”*⁹³ Burada Tanrının lütfu ve izni olduğu sürece kişinin Gök Böri’yi bile geçebileceği söylenmiştir. Gök Böri’nin ne kadar güçlü bir unsur olduğu onun yüceliği dikkat çekmektedir.

Gök kelimesinin manaları ve hangi kelimelerin yerine kullanıldığı ve hangi kelimeleri nitelediğiyle ilgili bilgiler değerlendirilirse gök, Eski Türk Astronomisi için bütün hayatlarına kolayca adapte olan ve koparması güç bir unsurdur. Gök o kadar çok seviliyor ve ona karşı minnet ediliyordu ki bir sıfat işlevi bile görmüştü.

2.2.3. Gök ile İlgili Deyim ve Atasözleri

Eski Türklerde Gök Kültü, onların kullanmış olduğu deyim ve atasözleri ile daha da anlam kazanmaktadır. Böylece Eski Türklerin göğe verdiği değer daha iyi anlaşılmış olacaktır. Öncelikle yer-gök ilişkisi ve gökyüzü ile ilgili deyimlere yer verilerek açıklamaları yapılacaktır. İlerleyen bölümlerde zaman zaman deyim ve atasözlerine değinilecektir.

Altay Türklerinin söylediği bir söz olarak; “Yerin tozu göğe çıktı, Göğün tozu yere indi...”⁹⁴ Muhtemelen bu cümleden büyük bir karmaşa manası çıkmaktadır. Kıyametin kopması da bu şekilde anlatılıyor olabilir. Aynı manayı taşıyan başka bir belgeye göre;

“Altı kat kürk giymiş.

Ve Kün Han’a yönelmiş.

Yerin tozu gökyüzüne yükselmiş

⁹¹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.42.

⁹² Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.129.

⁹³ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.148.

⁹⁴ Ögel, B. (2000). *a.g.e.*, s. 85.

Göğün tozu yere inmiş.

O, atla koşmuş, koşmuş”⁹⁵

Bir başka benzer iki tabire bakılacak olursa; “Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu.”⁹⁶ “Gök ve yer bulandığı için, ödüne kıskançlık değdiği için düşman oldu.”⁹⁷

Düşmanlığı ve savaşmayı gök ve yerin bulanmasına bağlıyorlardı. Yani kişisel hırsları ve hisleri doğrultusunda gök ve yere anlam yükleyebiliyorlardı. “Göğün bulanması” ise tam bir karşılığı kaynaklarda verilmese de akıl karışması bulanmasını göğe atfetme olmalıdır. Yani Eski Türkler kendilerinin başına gelen iyi ya da kötü şeyleri sürekli Gök Tanrı’ya bağlıyorlardı. Bu örnek de onlardan biri olmalıdır.

“Gökyüzünün kuşlarını niçin yakalamak istiyorsun? Denizin balıklarını niçin tutmak istiyorsun?” Göğün kuşunu yakalama deyimine bakılacak olursa muhtemelen yükselme ve yücelik elde etme gayesinden bahsedilmiş olmalıdır.

“Tekenin boynuzun gökyüzüne erdiği, Devenin kuyruğunun değdiğini kim görmüş?”⁹⁸ Burada ise gökyüzünün yüceliği ve oraya erişmenin zorluğu anlatılmaya çalışarak içinde ithaf edilen kişiyi küçümseyen bir anlam barındırmaktadır.

Bu atasözleri ve deyimlere benzer daha niceleri olduğu gibi sadece gök ile ilgili değil, aynı zamanda Ay ve Güneş ile ilgili de atasözleriyle karşılaşmıştır. Yeri geldiğinde onlar kullanılacaktır.

Sonuç olarak; Gök kendi içinde hem sonsuz hem de bütün iyi ve kötülükleri barındıran büyük bir yapıydı. Şimdi bu evrende Gök Kubbenin içinde barındırdığı bazı motifleri ele alınacaktır.

2.3. Gök Kubbe, Göğün Direği ve Kapısı

Öncelikle Eski Türklerin Gök kubbe hakkında ne düşündükleri, daha sonra Göğün Kapısı derken ne anladıkları ve Göğün Direği gibi bir adlandırmayı neden yapmış olabilecekleri açıklanıp bunları ne amaçla söyledikleri yorumlanmaya çalışılacaktır. Lakin bu konu çerçevesinde detaylı bir anlatım bulunmadığından destan

⁹⁵ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.15.

⁹⁶ Ergin, M. (2013). *a.g.e.*, s.57.

⁹⁷ Ergin, M. (2013). *a.g.e.*, s.79.

⁹⁸ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.1.

ve masallardan öğrenildiği kadarıyla yorumlanacaktır. Gök onlar için sonsuz ve yüceydi. Bu sonsuzluk içinde onun kendilerinin yaşadıkları çadır ile örtüştüğü anlaşılmaktadır. İsimler sıralanınca bir çadır resmi ortaya çıkmaktadır. Gök; kubbesi, direği ve kapısı olan bir çadır gibiydi.

2.3.1. Gök Kubbe

Eski Türklerde “gök kubbe” ile ilgili olarak öncelikle çadırın kubbe görüntüsünün göğe benzetilmesine yer verilecektir. Ardından bu benzetmelerin bulunduğu belgeler çerçevesinde yorumlanacaktır.

Evrenin sonsuzluğunu ve bütünlüğünü açıklama işine girişen ilk toplum olarak Çu’lar gösterilmektedir. Bu devletin Proto-Türk olduğu düşünüldüğünden evren algısının Türkler ile oluştuğu bilgisine varılabilmektedir. Çu’ların genel olarak bu görüşleri “evrenselcilik” ile açıklanmaktadır.⁹⁹

Eski Çu’lar (Chou Devleti) evreni silindir gövdeli ve kubbeli bir otağ (çadır) gibi görüyorlardı. Bir farklı görüş olarak üzerinde otağ ya da şemsiyeden oluşmuş bir arabaya benzetilmiştir. Arabanın iki tekerleği güneş ile ayı temsil ediyordu. Dağlar gök kubbeyi taşıyor böylece gök kubbe ve Kutupyıldızı (gök tanrısının sarayı) merkezde bulunuyordu.¹⁰⁰

Kafesoğlu’na göre Çinliler devlet kuruculuğunu Bozkırlardan öğrenmiştir. Çünkü Eski Türk Kozmogonisine göre gök hâkimiyet kavramıydı. Bu durumda Türk kültürünün *Chou sülalesi* döneminde Çin coğrafyasındaki etkileri olmalıdır.¹⁰¹ Eski Türk dinini yaşayan Chou’ların yıldız, güneş, ay ve tabiat varlıkları hakkında birçok kanıt bulunmaktadır.¹⁰²

Eberhard’a göre; Chou’ların gök dini içinde güneş ve yıldız kültü bulunan Türk kabilelerinin dini ile yakından benzeşmekteydi. Hatta temelleri Türklere aitti.¹⁰³

⁹⁹ Unat, Y. (2006). Tarih Boyunca Türklerde Astronomi. XV. Ulusal Astronomi Kongresi, İstanbul Kültür Üniversitesi, 27 Ağustos – 1 Eylül, İstanbul 2006.

¹⁰⁰ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.39.

¹⁰¹ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.241.

¹⁰² Eberhard, W. (2019). *Çin Tarihi*. (Çev.) Ankara: TTK. s.67.

¹⁰³ Eberhard, W. (2019). *a.g.e.*, s.35.

Çadırın bir dünya gibi algılanmasından bahsedilirken yukarıdaki açıklıktan bahsedilmişti. Bu açıklık çadırın bacasıydı ve o Kutupyıldızı olarak algılanıyordu. Hatta göğün kapısı bile denmişti. Böylece bacanın da simgeleştiğini görüyoruz. Hatta bacanın ardından görünenlere ise “Tanrının aydınlık ülkeleri” ve Ruhlar âlemi” deniyordu.¹⁰⁴

Oğuz Kağan “gök çadırımız, güneş de bayrağımız olsun” demişti. Yani gök ona ve belli ki halkına göre yeryüzünü örten bir çadır manasına geliyordu.¹⁰⁵ Bütün gök bizim olsun sözüyle aslında Türk cihan hâkimiyetine de bir gönderme yapılmaktadır. Burada söz konusu olan çadır gibi görülen gök bütün dünyaya hâkim olma düşüncesini sembolize etmektedir.

“...Semavi yurduma, başdaki beğime doymadım. Sizlerime. Kırk yaşında kaç(dım)” Bahsedilen semavi yurt tabiri Çakul yazıtında (IV) geçmektedir.¹⁰⁶ Burada semavi kelimesi yücelik kutluluk manası taşıyor olmalıdır.

Kuzey Türklerinde ise küçük bir gök olarak algılanan çadır kapalı ve pencereli bir kubbeydi.¹⁰⁷ Genellikle Türk kavimlerinin çadırı dünya olarak algılamasının yanı sıra bazı kapalı kavimlerde gök yine kubbeye benzetilmiş fakat daha dar düşünülmüş olmalıdır.

Altay Türkleri gök kubbeye “ Tenggere koyını ya da tergi köğü” diyorlardı. Ögel’e göre “Göğün koynu” manasında olmalıdır. Ayrıca gök kubbeye “Acun kalıg” yani dünyanın göğü, boşluğu da deniliyordu.¹⁰⁸ Bazı geri toplumlarda gök kubbesi sert bir kabuk gibiydi.¹⁰⁹ Gök kubbenin yeşil-mavi firuze taşından olduğundan bahseden kaynaklar da mevcuttur.¹¹⁰

Oğuz han; “Kün tuğ bolgıl, kök karıkan yani güneş tuğumuz, bayrağımız olsun, gök de çadırımız” derken ilkelikten uzak yüksek devlet anlayışını sergiliyordu.¹¹¹

¹⁰⁴ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.219.

¹⁰⁵ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.213.

¹⁰⁶ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s.529.

¹⁰⁷ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.203.

¹⁰⁸ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.195.

¹⁰⁹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.203.

¹¹⁰ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s. 40.

¹¹¹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 203.

Ayrıca çatı, evin göğü ve kubbesi manasında kullanılmıştır. Çatılar farklı malzemelerden yapılabildiği gibi genelde keçedendi.¹¹²

Destanların ya da masalların kökeni ile ilgili Rank; “...böylesi masalların kökeninin ilk tohumlarını gök kubbede mi aramalıyız, yoksa tam tersine, tamamen farklı (ama muhtemelen ruhsal) bir kökenin hazırladığı masalların sonradan göksel cisimlere aktarıldığı sonucuna mı varmalıyız?” demektedir. Burada hangisinin önce olduğu konusunda bir fikir yürütülecek olursa şu kaniya varılabilir. Önce Gök Kubbe daha sonra da buna göre şekillenen dini motifler meydana gelmiş olmalıdır.¹¹³

Rank, bu cümleleri tarihçi kimliğiyle değil psikolojik analizler yaparak farklı bir bakış açısıyla dile getirmiştir. Söyledikleri Eski Türklerin astronomik sistemlerine uyarlanacak olursa bu sistemde var olmuş destan ve masalların aslında insanların düşünce ve davranış şekillerine göre oluştuğudur.

Sonuç olarak; gök kubbe ile ilgili olarak gök kubbe ve çadır benzetmesinde bir eğretilenme yapıldığı görülmektedir. Bu eğretilenme Eski Türk inanışlarında yer etmiş bir tarihi açıklama yöntemleridir. Gökte gördüklerini yerde gördükleriyle açıklamaya çalışmaları dönemin şartlarına göre oluşturdukları bir astronomik yöntemdir.

2.3.2. Göğün Direği ve Kapısı

Evren ile ilgili verilen bilgilerden sonra Gök Kubbeden bahsedilmiş sıra Göğün direği ve kapısı anlayışlarına gelmiştir. Burada bahsedilecek olan bilgiler *Yıldızlar* adlı başlıkta *Kutup Yıldızından* bahsedilirken daha ayrıntılı işlenecektir. Şimdilik genel maiyetiyle *Gök Kültü*’nden bahsedildiğinden burada ayrıntıya girmeden gök ve onun direği ile ilgili bağlantılar aktarılacaktır.

Göğün direğinin çadır direği gibi kabul edilmesi meselesi evrensel bir algıydı. Eski Roma ve Yunan medeniyetlerinde buna “Universals columna” denilmekteydi.¹¹⁴ Ancak kültürel etkileşim düşünüldüğünde göğün direği tabii ki medeniyetler arasında kabul görmüş olabilir. Ancak göğün çadır gibi algılanması yalnızca Türklere ve onlar gibi yaşayan atlı-göçebe (göçerevli) kavimlere özgü bir düşünce olmalıydı.

¹¹² Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.33.

¹¹³ Rank, O. (2016). *Kahramanın Doğuş Miti (Mitolojinin Psikolojik Yorumu)*, İstanbul: Pinhan Yayınları. s. 16.

¹¹⁴ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.213.

Çinlilere göre yeryüzünü gökyüzüne bağlayan birçok bağlantı vardır. Bunlar gök merdiveni olarak anıldığı gibi sekiz adet gök direği, dört köşe ve sayısız gök merdiveni bulunuyordu.¹¹⁵ Anadolu Türklerine göre sarı bir öküzün boynunda duran dünya Kırgızlara göre ise gök üzerinde duruyordu. Öküz ile ilgili benzer rivayetlere bazı Türkler arasında da rastlanmaktadır.¹¹⁶

Bir rivayete göre büyük felaketi “temir boynuzlu kök teke” haber vermişti. Yedi gün süresince dünya etrafında dolaşarak acı acı melemiş ardından yedi gün deprem olmuş, dağlardan ateş fışkırmış.¹¹⁷ Kök teke “gök tekesi” manasındadır.¹¹⁸ Burada bahsi geçen temir boynuzlu kök teke muhtemelen göğün direği gibi görülen öküz idi. Öküzün demir boynuzlu olması demir kazık yani Kutupyıldız’ına bir gönderme olabilir.

Tekrar çadırlara gönderme yapılacak olursa, büyük otağların çok direği vardı. Hatta bazı rivayetlere göre 30 kiriş ya da direkli evler mevcuttu. Bu evlerin ya da çadırların direkleri hem ailenin hem de göğün direği gibi görülmüştür.¹¹⁹

Esin’e göre; “(Batıhidin-tağtın tengri hapığı kuzey arası gök kapısı) ve (yukarı), gece yarısı) yırgaru, tün ortusu” gibi tabirler gök tanrının bulunduğu varsayılan Kutupyıldızı ile ilgili olmalıydı.¹²⁰ Bu sebeple Kutupyıldızı ve Göğün direği algısına daha sonra değinilecektir.

Kutadgu Bilig’den doğruluk ile esasların anlatıldığı bir mısradan öğrenildiğine göre göğün ayakta duruyor oluşu (belki de bir direk ile ayakta duruyor oluşu ile mecaz bir bağlantı kurularak) Eski Türk gelenekleriyle bağdaştırılabilir. Buna göre;

“Doğruluk yüzünden gök ayakta durur; yer sabit olduğu için, üzerinde ot ve ekin biter.

Sağa sola meyiletme, doğru dur, gönlünü dürüst tut; doğru olan her iki dünyada doğruluk bulur.

Ey hükümdar, işte ben bildiklerimi gizli-aşikâr sana arz ettim.

Her iki dünya için faydalı sözler işte benim sana söylediklerimdir.”¹²¹

¹¹⁵ Lianshan, C. (2015). *a.g.e.*, s.37.

¹¹⁶ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.64.

¹¹⁷ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.64.

¹¹⁸ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, (I) s.42.

¹¹⁹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.33.

¹²⁰ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.30.

¹²¹ Yusuf Has Hacı, (1988). *a.g.e.*, s.401.

Doğruluk ilkesi ile göğün yerinde durduğu mecazı kullanılarak insanların doğru yola girmesi için öğütler verilmiştir. Bu öğütteki “doğruluk sayesinde gök ayakta durur” cümlesinden anlaşılan o ki doğruluk biterse gök düşer, kıyamet gelir.

Göğün direğini bir sırık gibi düşünen Türkler ebetteki onu bir ağaç olarak da hayal etmişlerdi. “Dünyanın ortasından Kutupyıldızı’na kadar uzanan bir demir ağaç vardı, “yer ve gök yaratılırken”, Bu ağacın tohumu da atılmış. Yer ile gök geliştikçe, bu ağaç da, ikisini birleştirmiş...” Yakut Türkleri ağacın demir olduğunu varsaymıştır.¹²²

Eski inanışlardan birine göre dünyanın direği “dört köşe yontulmuş bir ağaçtı” Bu sırık göğe uzanıyor üstünde bir “kartal” bulunuyor ve bu kapıyı kanatlarıyla tutuyordu. Çift başlı kartal olduğu motifler de bulunmaktadır.¹²³

Eski Türklerde dünya algısına bakılacak olursa; onlar dünyanın tepsi şeklinde olduğuna inanırdı. Dünya yuvarlak bir tepsiydi yarısı gece yarısı ise gündüzdü. Tepsi kendi etrafında dönünce gece ile gündüz de yer değiştiriyordu.¹²⁴ Yakut Türklerine göre Dünya’nın sekiz köşeli olduğu düşünülürdü.¹²⁵ Bunlar daha sonraki Şamanist düşünceler olmakla beraber benzer motifleri geçmişten alıp kendilerine göre uyarlamış oldukları ileri sürülebilir.

Çadır nasıl gök ile bağdaştırıldıysa evin direği yani çadırın direği de o evin en büyük ve güçlüsüne verilen bir deyimdi. “*Evin desteği, direği olsun*” diye dualar edilirdi.¹²⁶ Bu gelenek günümüzde de var olan kökü Eski Türklere kadar dayanan bir düşüncenin sonucu olmalıdır.

Dünyanın gök direğine bağlı olduğunu düşünmeyen kavimler de bulunmaktaydı. Onlara göre gezegenler de bu döngü içerisindeydiler. Dolayısıyla büyük bir âlem oluşuyordu.¹²⁷

Bir de “gök kapısı” vardı. Gök bir çadıra benzetiliyorsa onun kubbesi ve direği varsa elbet bir de kapısı bulunmalıydı. Bu düşüncelere birbirinin bağlantılı bir şekilde destan ve masallara işlenmesiyle rastlanılmaktadır.

¹²² Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 216.

¹²³ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 224.

¹²⁴ Ögel, B. (2001). *a.g.e.*, s.705.

¹²⁵ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.328.

¹²⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.33.

¹²⁷ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.215.

Anohin'den alınan bir metinle gök kapısı deyimine bakılacak olursa;

“Kurban veriyorlar.

Gökyüzünün kapısı,

Altın eşik açsın!

Ak (küre) yerleşim yerine katılsın!”¹²⁸

Anlaşıldığına göre Gök kapısının diğer bir adı da Altın eşik idi. Bu kapının açılması hayırlı olaylara vesile oluyordu.

Sonuç olarak; Eski Türklerde gök ile çadırın aslında ne kadar benzer görüldüğünden bahsedilmiştir. Evren içindeki kutsal varlıklara geçmeden önce onların içinde bulunduğu gök kubbeden bahsedilmiş, gök direği ve kapısının varlığından bahsedilmiştir. Böylece Eski Türklerin Gök Kültü içinde yerde gördüğünü göğe attettiğine bir kez daha tanık olunmuştur.

2.4. Gökteki Kutsal Varlıklar

Gök, Eski Türklerle göre uçsuz bucaksız sonu olmayan bir yerdi. Burada ayrıca en önemli olarak bazı varlıklardan da bahsetmek gereklidir. Sadece nesnel unsurlardan ziyade bazı ruhani varlıklardan da söz edilmelidir. Bunların içinden en yüce sayılan tartışmasız Gök Tanrı idi. Böylece destanlar, masallar, şiirler vb. belgeler ışığında gökteki kutsal varlıkların Türkler için ne ifade ettiği açıklanacaktır. İçlerinde Eski Türk topluluklarının bazı dönemlerde benimsemiş olduğu Budist ve Maniheizm unsurları içeren metinlerin incelenmesi de konunun devamlılığı için gereklidir. Burada sadece Eski Türk dini olan Gök Tanrı Dini'nin etkileri değil Eski Türklerin göğün katlarını gözlemleri sonucu ortaya çıkan unsurlar açıklanacaktır.

Göğün katları ve burada oturanlarla ilgili olarak; Öncelikle Radlof'un verdiği bilgilere göre gök 17 katlıydı. Göğün 17. Katı en üstteki kat olduğundan Tengere Kayra Kan bulunuyor ve kâinatın kaderini tayin ediyordu. Yani en yüce Tengri. Kayra Handan 3 adet ilah meydana gelmiş ve göğün her bir katına dağılmışlardır. 16. Katta Ülgen, 9. Katta Kızagan, 7. Katta ise Mergen bulunuyordu. Aynı zamanda Kün Ana yani Güneş de 7. Kattaydı. 6. Katta ay baba yani ay, 5. Katta tanrı (Kuday) vardı. 3

¹²⁸ Anohin, A.V. (2006). Altay Şamanlığına Ait Materyaller. (Çev. Z. Karadavut, J. Meyermanova) Konya: Kömen Yayınları. s.116.

kata gelince Ülgen'in 2 oğluyla karşılaşmaktadır. Yayık (May-ana) ve May-tara bulunurken bir de 7 Kuday (7 Tanrı) bu katta yerini almıştı.¹²⁹

İbn-i Fadlan'a göre; *“Aralarından bazıları on iki rabbı olduğunu söyler: kışın rabbı, yazın rabbı, yağmurun rabbı, ağaçların rabbı, insanların rabbı, suyun rabbı, gecenin rabbı, gündüzün rabbı, ölümün rabbı, yerin rabbı, Gökteki rab (Gök Tanrı) bunların en büyüğüdür. O da diğerleriyle anlaşır. Her biri diğerinin yaptığına razıdır.”*¹³⁰ Burada İbn Fadlan'ın verdiği bilgi Müslüman birine o dönemde yanlış anlaşılıyor olabilir. Muhtemelen bahsi geçen 12 Rab'dan kasıt 12 tanrı değildir. Rab kelime manasıyla Tanrı olmasının yanı sıra yücelik manası da bulunmaktaydı. Eski Türkler yüce olarak gördüğü ve değer verdikleri her şeye Fadlan'ın tabiriyle “rabb” demiş olmalıydılar. Aslında her biri diğerleriyle ve en önemlisi de Gök Tanrı'yla işbirliği içindeydiler ancak Eski Türklerde çok tanrılı bir inanın varlığına dair bu düşünce kabul edilemez.

Bütün iyi ruhlar; insanı koruyup kollayanlar, dâhiler ve tanrılar göğün ışıklı katlarında bulunurlar. Çünkü ışık bütün canlılar için çok değerliydi.¹³¹ Bu varlıklardan önce Ülgen sonra Umay daha sonra diğer ruhlardan bahsedilecektir. Böylece bu ruhların manaları ile Türklerin onları nasıl algıladıkları incelenmiş olacaktır.

2.4.1. Ülgen

Ülgen ile ilgili bilgilere yer verilen bu bölümde Eski Türk destan ve masallarından yararlanılarak kutsal varlıklar açıklanacaktır.

Ülgen kelimesinin etimolojisi hakkında; Kırgız-kazak lehçesinde “ülken” büyük ve ulu demektir. Buyratlar'a göre ise “uluyer” manası taşımaktadır. Buradan çıkarıldığına göre Ülgen yer tanrısıydı. Aynı zamanda da yaratıcıydı.¹³² Türk kozmogonisinde tanrıların en yükseği ve insanoğlunu ve yeryüzünü yaratan ata Tengri Kayra Kan (veya Bay Ülgen)'dir.¹³³

Teleütler'in şaman duasında göğün yaratıcısının vasfı;

¹²⁹ Radlof, W. (1956). *Sibiryadan.* (I/II) (Çev. A. Temir). İstanbul: Maarif Basımevi .s 6.

¹³⁰ Şeşen, R. (2012). *a.g.e.*, s.20.

¹³¹ Radlof, W. (1956). *a.g.e.*, s.3.

¹³² İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. s. 20.

¹³³ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.39.

*“Sen yaratılmışların yaratıcısı,
Sen, yaratılmışların göğü;
Sen, yıldızları yaratan Gök!
Siz altmış Bey, babayı yücelten,
Sen, Ülgen Pi, anayı yücelten,
Sen, yaratılmışların yaratıcısı...”¹³⁴*

Ülgen’in dokuz kızının resimleri bazı şaman davullarında eezinin iki tarafında bulunmaktadır.¹³⁵ Ülgen’in dokuz kızlarına ak kıstar: kıyandar denilmektedir. Yani temiz ak kızlar. Kızlar ayinlerde de yer alıp bazı şamanları yönlendirebiliyorlardı.¹³⁶

Yaratıcı Ülgen ile ilgili bir kam duasındaki bilgiler ışığında hem gökteki yerini hem de değerine değinilmiştir. Buna göre;

*“Erişilmez Mavi Gök,
Sonsuz geniş sulak yer,
Üç kat yüksek Ülgen Ata.
Ay baltanın yüzü sakınır,
At tırnağı kullanır.
İnsanların sen yarattın Ülgen.
Bizi seslenerek kuşatan,
Hayvanları sen verdin Ülgen.
Bizi felakete atma,
Kötülüğe karşı güç ver.
Bize Körmös’ü gösterme,
Bizi onun eline bırakma.
Yıldız dolu gökleri,
Bin defa dolanan,
Günahlarımı göre hükmetme!”¹³⁷*

¹³⁴ Radloff, W. (1999). a.g.e., s.234.

¹³⁵ Anohin, A.V. (2006). a.g.e., s. 70.

¹³⁶ Anohin, A.V. (2006). a.g.e., s.13.

¹³⁷ Gömeç, S. Y. (2016). a.g.e., s.39.

Ülgen'in ebedi ve ezeli oluşuna dair başka bir metinde ise;

*“Yedi atalamın yücelttiği,
Daha yer yokken yaratmaya başlayan,
Benim de taptığım Pay Ülgen!”* denilmektedir.¹³⁸

Ülgen'in kızları ile ilgili bazı kaynaklarda sayı dokuz bazılarında ise yedi olarak geçmektedir. Bu durum Eski Türklerin yedi ve dokuz gibi rakamları sıklıkla kullanmasına ve göğün katlarını da buna göre tanımlanmasına bağlıdır.

Şaman dualarında Kızagan ve Mergen adlı iyi ruhlar Ülgen'in hizmetindeydi. Bu dualara göre Kayrakan bir tanrı adı değil bir sıfattır. Büyük ruhlarla ilgili olan bu sıfat bazen dağlara bile isim olarak verilmiş daha sonra “Karahana” kelimesi şeklinde girmiştir.¹³⁹

*“Güzel (yuvarlak) vücutlu başın kutunu yaratan,
Göbekliyi yaratan,
Kırpikliyi biçip salan,
Aygırlı at sürüsü yaratan,
Çeşit çeşit otlaklar yaratan,
Otlaklı yerde bize mal yaratan,
Başkentli yurtlar kurduran.
Üç ateşi yakıp veren,
Sacayağını dikip veren,
Atam Ülgen!”*¹⁴⁰

Ülgen'in yaratıcılığıyla ilgili olarak bir diğer metinde; “Yedi aziz kardeş gemiden çıktılar. Ülgen “nom” yani hikmet kitabından aldığı kuvvetle insan yaratmaya girişti Altın fincan içine gök çiçek (kök çeçek) koydu. Kardeşi Erlik bu çiçeğin bir parçasını çalıp gene bir insan yarattı.” denilmektedir.¹⁴¹

¹³⁸ Anohin, A.V. (2006). *a.g.e.*, s.12.

¹³⁹ İnan, A. (1976). *a.g.e.*, s.20.

¹⁴⁰ Anohin, A.V. (2006). *a.g.e.*, s. 11.

¹⁴¹ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s. 177.

Ülgen'in bütün evren üzerindeki etkisi üzerine alınan bir metinde;

*“Ay ve Güneşi hareket ettiren,
Ak bulutu aşırın,
(Yıldırımla) Kara Ormanı yok eden,
Kaşık ve Kepçeyle her şeyi hesap eden
Yalınçıl, Küniürtçi
Tepindiği zaman,
Yeryüzü sallanır.
Şimşek çaktığı zaman,
Yabancıların
(Korkudan) yüreği yanar...”* denilmektedir.¹⁴²

Ülgen'in ışık ile tarif edildiği bir metinde yer ve onun katlarıyla da bağlantılı olduğunu kanıtlar niteliktedir.

*“Yüksek Ülgen Işık'ı dinleyerek,
Ülgen ışık ile ünlü olmuşsun,
Yeryüzünün dibine ulaşmışsın.
Yedi sarı koşum atlı,
Yedi saygın yerli.
Güneşte yanmayan esmer taş,
Ay ışığında yanmayan altın taş...”*¹⁴³

2.4.2. Umay

Bir başka önemli kutsal varlıklardan birisi de Umay idi. Eski Türk Astronomisindeki yeri incelenecektir.

Umay yeni doğmuş olanları korumakla görevlidir. Belki de ana tanrıça işlevini taşıyan Umay'ı Kaşgarlı Mahmut “plasenta” olarak tercüme etmişti. Roux'a göre; aynı zamanda İmparatoriçe manasına gelen Umay, Tengri'nin yanında yer alıyordu.

¹⁴² Anohin, A.V. (2006). a.g.e., s.12.

¹⁴³ Anohin, A.V. (2006). a.g.e., s. 126.

Tonyukuk yazıtından anlaşıldığına göre de hem gök tanrıyla hem de yer-su ile anılmaktaydı.¹⁴⁴

Tonyukuk yazıtında yer alan “Tengri, umay, yer-su basa berti” ifadesinden anlaşıldığına göre Göktürkler ve belki daha sonra Uygurlarda bile gök ile onun sahibi olarak sayılan ruh birbirinden ayırt edilememiştir.¹⁴⁵

“Gök ve Yer-Su’dan sonraki en önemli tanrı ocağın ve çocukların koruyucusu tanrıça Umay’dı.”¹⁴⁶ Umay bir gök tanrıçası olarak nitelendirildiği gibi aynı zamanda da Ötüken dağıyla ilişkilendirilmiş yer tanrıçası olarak literatüre geçmiştir.¹⁴⁷ Beckwith’e göre; “Türklerin dini Gök Tanrı’ya, Tengri’ye ve melek Umay’a dayanmaktaydı.”¹⁴⁸ Yukarıda verilen yabancı kaynaklara göre Umay tanrıça olarak kabul edilmektedir. Ancak Eski Türk inanişında görülen kaynaklar doğrultusunda tanrıça kelimesi tamamen zıt bir kavramdır.

Gömeç’e göre; Eski Türk inanişında Tanrının yanında başka bir güç bulunamazdı. Dolayısıyla Gömeç, tanrıça kelimesini bir çeviri hatası olarak nitelendirmektedir. Ona göre Umay muhtemelen Türk ırkını koruyan bir kahraman anadır.¹⁴⁹

Bu yorumdan yola çıkılacak olursa Eski Türk dini içinde tanrıça gibi kavramlardan söz edilmemelidir. Gök Tanrı inanişi farklı kesimlerce yanlış anlaşılmaya müsait bir dindir. Gök tanrının tek olduğu ve yanındaki varlıkların ise onun varlığını pekiştiren unsurlar olmalıdır.

2.4.3. Diğer Yardımcı Ruhlar

Tanrının yanında sayılabilecek; güneş, ay, yıldızlar, ateş, yer ve sular yardımcı kutsallardır. Tıpkı çoğu semavi dindeki peygamberler, melekler, kutsal kitaplar gibi Gök tanrı inanişında da bu yardımcı ruhlar bulunmaktadır.¹⁵⁰

¹⁴⁴ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s.134.

¹⁴⁵ İnan, A. (2015.) *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: TTK Yayınları. s.26.

¹⁴⁶ Klyashtorny, S. G. ve Sultanov, T. İ. (2013). *a.g.e.*, s.161.

¹⁴⁷ Grousset, R. (2017). *a.g.e.*, s.115.

¹⁴⁸ Beckwith, C. I. (2011). *İpek Yolu İmparatorlukları*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık. s.99.

¹⁴⁹ Gömeç, S. Y. (2018) “Umay Ana Üzerine Düşünceler”, *4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. A Ceylan) 701-710.

¹⁵⁰ Çandarlıoğlu, G. (2003). *a.g.e.*, s. 101.

Suyla ruhu Ay gününg kırkını; ay ve güneşin kırıntılarından yaratılmıştır. Bu ruhun görevi insanların hayatlarıyla ilgili bilgiler vermek ve insanları korumaktır. Şaman ayinlerine yardımcı ruhlardan *suyla* ayin sırasında kurbanın canını göğe götürmekle mükelleftir.¹⁵¹

3.Katta bulunan Yedi Kuday (7 Tanrı) bütün yaşamın kaynağı olan Süt-ak-göl ve Süro dağında yaşamaktaydılar. Bu dağda kendi halkıyla yaratanlar, koruyucu melekler ve insan refakatçileriyle beraber yaşarlardı.¹⁵²

Herdotos'un verdiği bilgilere göre İskitlerin Türklüğüne dair kanıtlar bulunmaktadır. Bu sebeple onlarda da Papaeus (Gök Tanrı), Apia (Yer Tanrısı) ve Tabiti (Ev ve Aile Tanrısı) gibi kutsal varlıklar da vardı.¹⁵³

Yazıtlarda “Tanrı” adı ile yer, gök ve yer-su ile birlikte iken bazen de tek başına karşılaşılmaktadır. Buna göre; “gök Tengri asra yağız yer...; Tengri yer bulgakin için...; Türk tengrisi Türk ıduq yer subı anca itmiş...; üze Tengri asra yer yarlıkadun için...”¹⁵⁴

Anohin'in verdiği bilgilere göre Yayık ile ilgili metne ulaşılmaktadır. Yayık'ın yaptığı işi ve neye benzediğini çıkarmak mümkün. Kısacası insan ve Ülgen arasında haberleşmeyi sağlardı.

“Ülgen Piy'in habercisi (Emirleri),
Kızıl bulut kenarlı,
Gökkuşağı dizginli,
Solgun şimşek kamçılı,
Gökten haber alan Ak Yayık!”¹⁵⁵

Ülgen' in yakınlarından olan “Utkuçı” adında bir yardımcı ruh bulunmaktadır. Gökte bulunan bu ruh yeryüzüne inmez Ülgen'e kurban sunan şamanın demir kazık yanında karşılanmasını ve Suyu ile görüşmesini sağlayıp Ülgen'e arzda bulunmaktadır.¹⁵⁶

¹⁵¹ İnan, A. (2015.) *a.g.e.*, s.34.

¹⁵² Radlof, W. (1956 *a.g.e.*, s.6.

¹⁵³ Durmuş, İ. (2017). *a.g.e.*, s.75.

¹⁵⁴ İnan, A. (2015.) *a.g.e.*, s.26.

¹⁵⁵ Anohin, A.V. (2006). *a.g.e.*, s.14.

¹⁵⁶ İnan, A. (2015.) *a.g.e.*, s.34.

Dinyeper (özi) ırmağı tanrısının kızı ile Gök Tanrının oğlundan olma üç çocuğun destanına göre; gökten üç mucizevi altın şey düşüyor; bir saban, kılıç ve bir bardak. En küçük oğlan (Scythes) hiç zorlanmadan altınları alıyor.¹⁵⁷ Buradaki motif aslında çok tanidik geliyor. Burada Oğuz kağan Destanı'nın farklı bir sürümüyle karşılaşlmıştır. Fakat bu destanda Irmak tanrısı olarak yeni bir kutsal ruh oluşturulmuştur.

Güneş, ay, yıldızlar, ateş, yer ve sular yardımcı kutsal olmaları bakımından Gök kültü içinde önemli bir yer tutmaktadırlar.

Ülgen, Umay ve diğer yardımcı ruhlardan kısaca söz ederek Gök Tanrıya yakın ve yardımcı olmalarına rağmen asla ikinci bir tanrı olarak görülmediği açıkça sunulmuştur. Böylece Eski Türk Astronomisi'ne bu ruhların ne derece etkili oldukları görülmüştür.

2.5. Cennet

Gök Kültü içinde şüphesiz cennet algısı çok mühimdi. Eski Türklerin cennet ile ilgili görüşlerini yansıtılacağı bu bölümde konu cennete gitmek ve ölmekle ilgili düşünceler üzerinden ele alınacaktır.

Öncelikle “Uçmak” Kaşgarlı'nın naklettiğine göre cennet demektir.¹⁵⁸ Günümüzde ise ölmek için uçup gitmek tabiri kullanılmaktadır.

Orhun Abidelerindeki Türk halk inanışlarına dikkat çekilirse insanın ruhunun kuş ya da böcek şekline girdiği yazmaktadır. Bu yüzden ölen insanın arkasında uçtu denmekteydi. İslamiyet'ten sonra da buna benzer inanışlar var olmuştur. Ayrıca onlar şahin oldu deyimini de kullanıyordu.¹⁵⁹

Ölünün cesedine karşı tavırlar bölgesel olarak değişebildiği gibi çoğunlukla düşmanın önemli birinin cesedine verdiği tahribat Türklerce ölümden bile büyük bir mesele olarak sayılırdı. Belki de bu durum dini maiyette değil de namus meselesi olarak düşünülüyordu.¹⁶⁰ Yine de namus meselesi olarak görülme ihtimali yüksektir. Çünkü ata mezarlarına verilen zararlar sonucunda ölünün diğer taraftaki akıbetinin

¹⁵⁷ Beckwith, *a.g.e.*, C. I. (2011). *a.g.e.*, s.3.

¹⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, (2013). *a.g.e.*, c.I, s.118.

¹⁵⁹ Bartold, W. (2017). (Ed.). K. Y. Koprman- İ. Aka, *a.g.e.*, s.13.

¹⁶⁰ Bartold, W. (2017). (Ed.). K. Y. Koprman- İ. Aka, *a.g.e.*, s. 13.

değişeceğine dair bir bulguya rastlanmamıştır. Atalar kültü ve mezarların tahribatına karşı tepkiler saygıdan ötürü oluşmuş olmalıdır.

“... tü eyi kazandıktan sonra uçu vermiş [ölü vermiş]. Babam hakana Baz hakanı birinci Balbal dikmiş. Babam hakan öldüğünde kendim sekiz yaşında kaldım...”¹⁶¹ Görüldüğü gibi hem uçu vermek deyiimi kullanıldığı gibi hem de “babam öldüğünde” şeklinde kullanılmıştır. Aslında ölüm kelimesi de yaygın olarak kullanıldığı gibi daha şairane bir deyiş olan “uçu vermek” daha sık tercih ediliyor.

Açmak; Uçmak yolun bize açtın- cennet yolunu bize açtın manasında da kullanılıyordu.¹⁶²

Eski Türkler “uç-” fiilini “uçtı” olarak ya da bar fiiliyle birleşik fiil yapmak suretiyle “uçabar-” şeklinde kullanıyorlardı. Daha sonraları -mak eki getirilerek uçmak olmuştur. Roux’a göre Soğdca’da cennet manasına gelen “uçmak” 11.yy’ dan itibaren cennet manası taşımaktaydı. Uçmak, ahiretin özel bir bölümünü teşkil ediyordu.¹⁶³ Yazar burada muhtemelen Türklerin uçmak kelimesini onlarla temaslardan sonra kullanıldığı düşünerek böyle bir iddiada bulunmuştur. Lakin Eski Türkler çok daha önceleri “ölülerin uçup gittiğini” cennete gitmek manasında zaten kullanıyordu.

“Üstte tanrı yeri altta cehennem yeri: Üstün Tengri yeri; altın tamu yeri” Cennet ve cehennem bahsi geçerken cennette tanrının yeri olarak bahsediliyor.¹⁶⁴ Tanrı göğün 9. Katında yani cennetin bulunduğu, kendi yarattığı ışık dünyasında oturmaktadır.¹⁶⁵ Oğuz’un evleneceği kızlar Tanrı tarafından cennetten gönderilmiştir.¹⁶⁶

İslam düşüncesinde yeri olan “Cennet pınarı” tabiri “uçmak bınarı” şeklinde söylenmiştir.¹⁶⁷ Bu duruma göre belki eski Türklerde de cennet pınarının varlığından söz edilmelidir. Yahut sadece eski Türklerden kalma “cennet: uçmak” kelimelerinin İslami dönemde var olup kullanıldığına dair bir kanıttır.

¹⁶¹ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s.34.

¹⁶² Kurat, A. N. (2019). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s.329.

¹⁶³ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s.133.

¹⁶⁴ Ögel, B. (2001). *a.g.e.*, s.715.

¹⁶⁵ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s.147.

¹⁶⁶ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s. 147.

¹⁶⁷ Ögel, B. (2001). *a.g.e.*, s. 429.

“Sağa sola meyletme doğru dur, gönlünü dürüst tut; doğru olan her iki dünyada doğruluk bulur.”¹⁶⁸ İki dünya ve ahiretle ilgili Kutadgu Bilig’den edinilen bu bilgiye göre Eski Türklerin geleneklerinde de hakanın adını iyi kılmasından bahsedilmektedir. İslam öncesi ve İslam sonrası görüşlerin bu açıdan benzer oluşu ahiret inanışlarıyla da bir benzerlik görüldüğünü kanıtlar niteliktedir.

“İbn Fadlan’a göre; Evin üzerinden geçen nehrin altına mezarlar açılır ve ölene şeytan, haşerat, kurt ve insan zarar vermesin derlerdi. Mezar odaları açılır ve ölen kişi odalardan birine gömülürdü. Hangi odaya gömüldüğü bilinmesin diye gömenler de öldürülürdü. Mezara cennet, ölü gömülünce de cennete girdi derlerdi.”¹⁶⁹

Cennete gidiş serüveni ile ilgili bir şiirle karşılaşmıştır. Buna göre cennete hemen gidilmiyordu. Şiire göre;

“Bir cumadan öbür cumaya
Eder hepsi yedi gün,
Cuma ile sekiz gün,
Sonra cennete gidilir.
Bu dünyadan göçüp de
Öbür dünyaya göç etmek için
Bize başka yol var mıdır?”¹⁷⁰

Bu düşünce hala günümüzde varlığını sürdürmektedir. Bir kişi öldükten 7 gün sonra yani şimdiki tabiriyle “yedisi çıktığında” tekrar toplanılır ona dualar edilir ve yemek dağıtılır. 7 rakamının kutsallığı hem Eski Türklerde hem de İslamiyet’te mevcuttu.

“Bunca yazıları yazan [ben] Kül Teginin hemşirezadesi (?) Yolug Tegin yazdım. Yirmi gün oturup bu taş bu damgayı koyup [ben] Yolug Tegin yazdım. Sadık oğullarınız ve Taygunlarınızdan daha iyi idare ettiniz. [şimdi] ölüverdiniz.....Tanrı....diriltici.”¹⁷¹ Burada Yolug Tegin’in sözlerinden ölümden sonraki yaşama bir atıf söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁶⁸ Yusuf Has Hacıp, (1988) *a.g.e.*, s. 401.

¹⁶⁹ Şeşen, R. (2012). *a.g.e.*, s.46.

¹⁷⁰ Radlof, W. (2012). *Manas Destanı*. (Çev. N. Uğurlu.) İstanbul: Örgün Yayınevi. s.23.

¹⁷¹ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s.59.

Cennetin nerede olduğu ve yönü ile ilgili bazı görüşler de mevcuttur. Yakut Türkleri'ne göre gerçek cennet güneşin doğduğu yer olan doğu yönündeydi. Burada geniş çayırlar vardı ve güneş hiç batmazdı. Ortasında ise Hayat ağacı yükselmekteydi.¹⁷²

Peki, göğün katlarında cennet neredeydi? Cennet, “Bay-direk” denilen Hayat ağacının üzerinde bulunmaktaydı. Bir Kuzey Türk efsanesinde “7 Bay-Direk’in altında, (şu yıldız sembolleri) vardı: 1) 7 tane, başı altın, kıcı gümüş olan, “Maral yıldızı”. 2) “6 Kuyu yıldızı”. 3) bir gümüş sandıkta, 7 tane “Pödönö” kuşu duruyordu. 6. katta, Ay; 7. katta, güneş vardı.”¹⁷³

Kutadgu Bilig’ de geçen; “*Apa, uçmak, içre, yedi kör evin, “Arıngu kılındı, bu dünya evin!”*” cümlelerinden anlaşılan; “*Âdem, Cennet içre, bir buğday yedi; bu dünya kılındı, arınma yeri!*”dir.¹⁷⁴

Dede Korkut’ta geçen bir duada cennet kelimesi yerine “uçmağ” kullanılıyor oluşu İslamiyet’ten sonra bile eski Türk geleneklerinin halen devam ettiğine bir kanıttır. “*Ak sakallu baban yeri, uçmağ olsun!*”¹⁷⁵

Cennet göğün katlarından birindeydi ve göğün katlarını anlatmaya geçmeden önce Cennet’ ten bahsedilmesi yerinde oldu. Çünkü Eski Türklerde burası bir gök katı olmaktan ziyade aslında farklı bir bölge olarak algılanır çok büyük önem arz ederdi. Ölüm sonrası için cennet denildiği gibi bazı bölgelerde kabir için de kullanılan bir kelimedir.

2.6. Göğün Katları

Yukarıdaki bilgilerden göğün katları tek tek sıralanmıştı. Bu durumda şimdi ayrıntıya girilerek yazıt, destan, masal ve şiirlerden yararlanılarak bunların manaları anlamlandırılmaya çalışılacaktır.

“Yukarıdaki on yedi kat, ışık âlemi olan semayı ve aşağıdaki yedi veya dokuz kat da karanlıklar âlemini meydana getirirler. Sema katları ile aşağıdaki dünyanın katları arasında, insanoğullarının oturduğu yeryüzü vardır, böylece yeryüzü, üzerinde

¹⁷² Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. (I) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi. s.432.

¹⁷³ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 221.

¹⁷⁴ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 177.

¹⁷⁵ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 54.

yaşayan bütün insanlar ile birlikte, zikredilen her iki dünyanın tesiri altında, bulunur.”¹⁷⁶

Göğün katları ile ilgili bir efsaneye göre;

“Göğün birinci katında kırk erkek kardeş varmış,

Orada bir kız varmış, onu alıp

Yeğeniyle evlendirmek için gitmiş.

Kızı yeğenine getirmiş.

Yeğeni kırk erkek kardeş ile birlikte

Bir ülkeye yerleşmiş.

Amcası geri dönmüş.

Kırk erkek kardeş, kayın biraderleri,

Eniştelere

Göğün birinci katında bir geyik var,

Onu öldür ve buraya getir demişler.”¹⁷⁷

Eski Türk Dininde gök 9 veya 7 kattan oluşuyordu.¹⁷⁸ Dünya birçok kattan oluşuyordu. Bu katların oluşumu ile ilgili bilgilere rastlanmamakla beraber muhtemelen bu görüş dağların kat kat oluşundan gelmekteydi.¹⁷⁹

Göğün katlarının İslamiyet’teki sıralanışı ise şöyleydi; “9. *Katın yukarısı*: Atlas, 9. *Kat Arş*, 8. *Kat* yıldızlar ile burçların bulunduğu ve döndükleri kat. 7. *Kat* Yedi kattan oluşan gök katları.”¹⁸⁰

Göğün en yüksek noktası 9. Felek İslamiyet’teki Arş ile aynı manalara gelmekteydi. Kutadgu Bilig’de geçen “arş” kelimesi ile ilgili;

“Yüce arştan (*Edis arşta*), altında (*altın*) yere kadar”

“Bu arştan, aşağıdaki yere kadar! Her şey Tanrıya muhtaçtır...”¹⁸¹

Göğün katları ile ilgili bir metne göre;

“Göğün birinci katında

¹⁷⁶ Radlof, W. (1956). *a.g.e.*, s.3.

¹⁷⁷ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.336.

¹⁷⁸ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.157.

¹⁷⁹ Radlof, W. (1956). *a.g.e.*, s.3.

¹⁸⁰ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.200.

¹⁸¹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.186.

Altın yeleli beyaz kula at duruyormuş,

Eyerli ve yüğenli olarak duruyormuş.

“Atımı çekemiyorum.”

Demiş bu kişi.

“Sen çek onu, Ay Mökö.”¹⁸²

Şamanların göğçe çıkma ayinlerinde Tanrı’nın bulunduğu kat genellikle 9 idi. Fakat bazılarında ise 5. Kattan itibaren başlamaktaydı.¹⁸³ Bu katlar çoğunlukça aydınlıktı. İslamiyet’ten sonraki Türk edebiyatına baktığımızda göğün üst katlarında gece gündüz ayrımının olmadığına ve göğün üst katlarının hep aydınlık olduğuna dair bilgiler bulunmaktaydı.¹⁸⁴ Gökte gece olmadığına dair yaygın bir inanış da mevcuttur. Gökte sürekli üst katlar aydınlık içindeydi.¹⁸⁵

Uygurlar döneminde gök ile ilgili bazı anlayışlar değişmiş göğün katlarında ordular, kuleler, hükümdar ikametgâh yerleri ve kapı eşiklerinin bulunduğu dair bilgiler var olmaktadır. Bu inanışların Uygurlar döneminde farklılaşmış olması durumu ise muhtemelen Budist ya da Maniheizm astrolojisi etkileri olmalıydı.¹⁸⁶

Yukarıda Çinlilerin gök kubbe ile ilgili tasavvurlarından bahsedilmişti. Onlar göğü bir şemsiyeye benzetiyorlardı. “Gök kubbe, Kutupyıldızı (gök tanrısının sarayı) merkezde, dördü dört yönde ve diğer dördü ara yönlerde olmak üzere dokuz saraya bölünmüş sayılmaktaydı.” Göğün dokuz saraya bölünmüş olması göğün 9 katlı oluşunu hatırlatmaktadır.

Çin’de gökyüzünün katları ve gök kapısı ile ilgili olarak; VII. yy’da gökyüzünü üç katlı ve kapısının ise K’un-lun Dağı ya da T’ai-shan’da olduğu düşünülüyordu.¹⁸⁷ Çinlilere göre göğün 9. Katmanı vardı. En üstteki kat Gök tanrı ve Nüva’nın bulunduğu yerdir. Buraya göğün dokuzuncu katı deniliyordu.¹⁸⁸

Türkler ay, güneş ve yıldızların 9. Katta olduğuna inanıyorlardı. Bunun üzerinde ise Üze Kök Tengri anlayışı vardı. Bu anlayış Çinlilerde de bulunmaktaydı. Onlar bu

¹⁸² Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.410.

¹⁸³ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.186.

¹⁸⁴ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 201.

¹⁸⁵ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 201.

¹⁸⁶ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.40.

¹⁸⁷ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.39.

¹⁸⁸ Lianshan, C. (2015). *a.g.e.*, s.37.

inanişa “şang-t’ien” yani “yüksek kutsal gök” demektedir.¹⁸⁹ Aydınlıklar Krallığı denilen Gök yukarıda 17 katı teşkil ediyordu. Ardından alttaki 7 veya 9 kat da karanlıklar dünyası bulunuyordu.¹⁹⁰ Buradan anlaşılıyor ki Gök Kültü Türklerin etkisiyle Çin’de daha sonra var olan bir inaniş idi.

Radloff’un eserindeki efsanelerden birinde gök ve yer tarifi katlar ile mecazlandırılmıştır. Bu efsaneye göre; “*Jeren Çeçen’ in akılsız oğlu yazıyı almış ve okumuş “Babamın içeceği içkiymiş, yiyeceği şekermiş, sabahları ve akşamları gökyüzünün beyaz satranç tahtasını hesaplamış, altlığı dokuz kat sağlam ipekten, örtüsü altı kat beyaz ipektenmiş.”* Beyaz satranç tahtası; gökyüzündeki yıldızlar, dokuz kat sağlam ipek yeryüzü; altı kat beyaz ipek ise kar olmalıdır.”¹⁹¹

Bir efsaneye göre 7 katın üstüne çıkılabileceği söylenirken aslında çok uzaklara gidilebileceğinden bahsediyor olabilirler.

“Nereye gidiyorsunuz?”

“Yedi göğün arasından geçip

Padı Kirede’ nin kızını almak için,

Yola çıktık.”

Yedi başlı Jelbegen

Gitmeyin, kalın...”¹⁹²

Bu efsanelerin haricinde 33 kat gökten de bahsedilmektedir. Yaratılış efsanelerinden birinde bizim dünyamız yeryüzü için Kara Tengere dünyası deniliyordu. Bu dünyanın üstünde de otuz üç kat gök bulunuyordu.¹⁹³

Göğün diğer tarafıyla ilgili bir metinde;

“Gökyüzünün diğer tarafında oturan

Seksen sekiz tabanlı,

Kır atlı,

Sedenkey* Keser*

¹⁸⁹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.202.

¹⁹⁰ Grousset, R. (2017). *a.g.e.*, s. 115.

¹⁹¹ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.199.

¹⁹² Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.308.

¹⁹³ Sakaoglu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s.167.

* Sedenkey: Çevik.

* Keser: balta.

Gelmiş Han Pürey ile savaşmak için.”¹⁹⁴

Tanrının katına çıkarılmayan çift başlı kartallar 5. Kattaydı.¹⁹⁵ Öğrenildiği üzere 5. Kat Kutup yıldızının bulunduğu yerd.

Çadıra bir ağaç dikiliyor ve bu ağacın 9 katını temsilen 9 adet işaret yapılıyordu. Şaman 7. Katta aya, 8. Katta güneşe saygı duruşu yapıp 9. Katta Tanrıyla buluşurdu.¹⁹⁶ Şamanların törenlerinde göğün en üst katmanını temsilen ağaçlara bayraklar asılıyordu.¹⁹⁷

“Birlikte gitmişler.

Göğün yedinci katına varmışlar,

Orada, ziyafet verilen bir ülke varmış.

Çok kalabalık bir halk varmış orada.

Kahraman Uzun Kara’nın obası varmış orada.

Kahramanın evine girmişler...”¹⁹⁸

9 sayısı en kutlu sayılan sayılardandı. Bu görüşte takvim düzeneği ve 9 gezegen anlayışı da etkiliydi.¹⁹⁹ Doğu Türkleri’ne göre gök genellikle 9 katlıydı. Batı Türklerine göre ise 7 katlı idi. Belki de 7 İran ve Ön Asya tesiri ile girmişti.²⁰⁰ Günümüzde bilimsel araştırmalar sonucunda kabul gören görüş atmosferin yedi katlı olmasıdır. Eski Türklerin çok eskiden beri bu rakamı göğün katları için kullanıyor olması dikkat çekicidir.

Radloff’un ,“*Proben der Volksliteratur der türkischen Staemme*” adlı eserin Türkçe çevirisi olan; *Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı* adlı eserde karşılaşılan göğün katları ile ilgili diğer metinler sırasıyla verilecektir.

1. “Otuz göğü aşmışlar.

Otuz ev görmüşler,

Otuz kahraman obasıymış bu.

Altın dağların sırtlarında

¹⁹⁴ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.94.

¹⁹⁵ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.218.

¹⁹⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.207.

¹⁹⁷ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.208.

¹⁹⁸ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.393.

¹⁹⁹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.204.

²⁰⁰ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.205.

Dokuz Yaradan otururmuş.

“İçki getirin, otuz evin en büyüğüne!

Dokuz yaradan ile konuşacağım.”²⁰¹

2. “Yetmiş kat göğün ardında

Ölböz Han yaşar.

Üç kere oraya gittik,

Kızını vermedi...”²⁰²

3. “Atlar dörtnala koşmuşlar.

Yüz göğün içinden geçmek için

Atlar sabahleyin koşmaya başlayıp,

Akşama kadar koşacaklarmış...”²⁰³

4. “Göğün otuz kat ardındaki

Tuz halkın yanına dörtnala koşmuş,

Kara kır at oraya dörtnala koşmuş.

Göğün otuz kat ardındaki

Otuz kayın biraderini

Buzbaz Pulan’ ın erkeği yemiş.

Orada dörtnala koşmaya devam etmiş,

Yedi kat göğün ardındaki

Yedi halka doğru dörtnala koşmuş.

Erkek Buzbaz Pulan

Mavi denize dalmış.

Karattı Pergen...”²⁰⁴

5. “Üç göğün üstündeki

Altın çanın içinde,

Orada benim kızım...”²⁰⁵

6. “Üç göğün üzerinden.

Üçüncü gökte

Kahraman Altın Ergek yaşarmış.”²⁰⁶

²⁰¹ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s. 394.

²⁰² Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.411.

²⁰³ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.432.

²⁰⁴ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.401.

²⁰⁵ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s. 400.

²⁰⁶ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.399.

7. “Dokuz göğün içinde
Bir günde dokuz kez dolaşmışlar.”²⁰⁷
8. “Kırk göğün yüksekliğinden
Aşağıya düştüm
Kan kırmızısı atıyla
Han Alıp’ım ben.
Han Pergen’in dağlara gittiğini...”²⁰⁸
9. “Sen yaşlandın, kocadın,
Otuz göğün arkasından
Dostun, Kuskun Alıp,
Gelecek ve seni öldürecek.
Hayvanlarını götürecektir.” demiş.”²⁰⁹

Göğün katları ile ilgili birçok farklı Eski Türk anlayışı olduğu görülmüştür. Buna sebep olarak bilinmezliklerin olması ve farklı bölgede yaşayan farklı Türk topluluklarının efsanelerinden yararlanılmış olunmasıdır. Genel manada göğün katlarına karşı dikkat çekici bir tutum sergilemişlerdir. O da İslam öncesi dönemlerde henüz bilimsel faaliyetler gelişmemişken bu derece gök konusunda fikir sahibi olmaya çalışmalarıdır.

Çeşitli din ve mitolojilerde farklı sayılarla ifade edilen göğün katları zaman zaman farklılıklar göstermektedir. Bunun sebebi farklı bölgelerde yaşayan Türk toplumların göğü kendi bulundukları yerden gözlemleyerek kendi kültürlerine uygun bir şekilde açıklama girişimleridir. Dağın katları gibi göğün katlarını sıralamalarının sebebi de yine yerdekini gök ile ilişkilendirme geleneği ile ilgilidir. Onlar gözlemlerini yüksek ihtimalle çıplak gözle yaptıklarından kendi inanışlarına göre değerlendirerek yüce olanları en üstten aşağı doğru önem sırasına göre sıralamışlardı. Göğün katları diğer medeniyetlerin de yapmış olduğu gibi görünmeyen âlemi derecelendirmek üzere kullanılmış bir kavram olmalıdır.

Sonuç olarak; “Eski Türklerde Astronomi nasıldı ya da var mıydı?” sorusuna cevaben ilk olarak akla “Gök Kültü” gelmelidir. Burada bu soruya cevap aranmaktadır.

²⁰⁷ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s. 395.

²⁰⁸ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.346.

²⁰⁹ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.388.

Fakat buradaki amaç Astronomik sembollerle Türk kültürünü yansıtan motifleri bulup bunları sunmaktır. Bu işi yaparken Gök kültü ile başlamak ise en doğru olandır. Gök Tanrı inanişının ve Göğün katları ile ilgili bilgilerin incelenmesi yaşanan dönemin astronomi bilgilerinin hiç de fena olmadığını ya da en azından komşu devletlerden alınan bilgilerin iyi derecede ve kendilerine uygun olan kısımlarının kullanıldığını hatta komşu devletlere ciddi boyutta etki edildiğini de göstermektedir.

Evren sonsuzdu ve bütün her şeyi içinde barındırıyordu... Türkler bu algıyı yaşama koşulları sonucu oluşturmuş ve buna göre hareket etmiş bütün içtimai yaşam kalitesini de buna göre ayarlamışlardı. Evrendeki gök kubbe, gök kapısı ve direği meselesine değinilerek astronomik bilgilerin yeryüzündeki bazı nesnelere benzetilmesinin aslında Türklerin her ne kadar soyut motiflerden oluşan destan ve masalları görüldüyse de onları hep bir nesnel varlığa atfettiğini kanıtlamaktadır.

Göğün Katları ve Cennet'in de Türklerin astronomik düşünce dünyalarında ayrı bir yere sahip olmasının yanında bu ayrıntıda düşünmüş olmaları da enteresandır. Böylece şimdi göğün katları içinde bulunan en önemli yardımcı unsurlara geçilecektir. Yani; Güneş, Yıldızlar, Gezegenler ve Ay. Başlı başına ayrı ele alınması gereken derecede önemli olmaları sebebiyle Gök Kültü içine dâhil olan bu unsurlar kendi ana başlıklarıyla farklı bir bölümde ele alınacaktır.

3. GÜNEŞ, YILDIZLAR, GEZEĞENLER VE AY

Bu bölümde ilk olarak güneşten başlayacak yıldızlar ve gezegenler ile devam edip ay ile sonlandırılacaktır. Güneşin Eski Türkler için öneminin büyük olması sebebiyle öncelik ona verilecektir.

3.1. Güneş

Güneş gök kültü içinde en fazla motifi barındıran unsurdur. Hemen hemen her astronomik belgede güneş yer edinmişti. Bu sebeple dikkat çeken ve önemli görülen hususlar ele alınarak incelenecektir.

Güneşin Gök Tanrı inancı içinde yeri oldukça büyüktü. Hatta “Gökten sonraki başlıca temsilci (ırk’ı: güneşti =).”²¹⁰ Irk sembolü olarak “=” güneşi temsil etmektedir.²¹¹ Eski Türk Astronomisinde gök temsilcileri manasında da kullanılabilen olarak ırk kelimesi yer edinmiştir.

Bilindiği gibi Oğuz Han’ın altı tane çocuğu vardır. Bunların üçü Kün, Ay, Yıldız diğer üçü ise Kök, Tag, Tengiz idi. İsimlerin Türk evren sisteminin önemli unsurlarından oluştuğu gibi aynı zamanda da Türk cihan hâkimiyetiyle de örtüştüğü görülmektedir. Bunun manası Türk devleti ve hükümdarının bütün dünyalara hâkim oluşudur.²¹²

Gün Han ile ilgili mitolojik destanlara sık rastlanmaktadır. Bunlardan Baraba-Om bölgesinden toplanan bir masalda geçen “Kuş donuna girip. Gün Han’ın penceresine konan bir yiğite güneş konan kuş veya yiğit denmekteydi. Yani aynı zamanda güneşe bir kişilik de atfedilmişti.”²¹³

Her şeyden önce güneşe olan saygının büyüklüğü kağanın otağının kapısı Güneş’in doğduğu yön olan doğu yönüne doğru açılmasından belli oluyordu.²¹⁴ Gün doğusu önemli olduğu gibi sabah bütün kutlu işler yapıldı.²¹⁵ Ancak muhtemelen bu

²¹⁰ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.27.

Irak sembolleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için; Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.*

²¹² Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.77.

²¹³ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.243.

²¹⁴ Grousset, R. (2017). *a.g.e.*, s.116.

²¹⁵ Ögel, B. (1991). *a.g.e.*, s.431.

durum daha çok insanların soğuk bozkır yaşamında güneşten daha fazla faydalanmasını sağlamak amacıyla tercih etmiş olduğu bir mimari algıydı.

Göktürklerde güneşe göre yönlendirme işlemi yapılırken önemli dini törenlerde çadırların kapılarının doğuya çevrildiği görülmektedir. Lakin aslında çadırlar dini törenler dışında genellikle güneşe açılmaktaydı.²¹⁶ Hunların dini törenlerinde de çadır kapıları doğuya açıldığı gibi güneşe üç kez diz çökerek selam verildiği ve kurbanlar kesildiği bilinmektedir.²¹⁷

Bazı Altay masallarında büyük bölgeler için şu deyim kullanılıyor; “Güneşin batmadığı, ayın çıkmadığı yer” Bu deyişe göre aynı zamanda sürekli güneşli yani gündüz oluyor gece hiç olmuyordu.²¹⁸ Bu hem bahsi geçen ülkeye hem de güneşe olan saygının göstergesiydi.

Güneşin insandan daha güçlü olması ile ilgili olarak;

İki kadın varmış;
Bir tanesi evliymiş,
Evli olan ekmek pişirmiş.
Ekmek dışarı gitmiş,
Nehrin buzuna gitmiş.
Ekmek buza
“Sen güçlü müsün?” diye sormuş.
Buz
“Ben güçlü değilim,
Güneş benden daha güçlü,
Güneş beni eritir demiş.”²¹⁹

Şeklinde bir metin ile karşılaşmıştı. Güneşin gözle görülebilir büyüklüğü ve yüceliği insanoğlunun varlığından daha büyük kabul edilmiş böylece evren içinde güneşin yeri ve önemi masallarda ön plana çıkmıştır.

Kağanın tahta çıkma seremonilerine baktığımızda karşılaştığımız bazı motiflerden birisi keçe üzerinde çadır etrafında güneşe karşı döndürülmeleri. “Yeni

²¹⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.237.

²¹⁷ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.237.

²¹⁸ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.244.

²¹⁹ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.264.

kağan bir keçe veya kalkan üzerine oturtularak, dokuz kişi tarafından göğse kaldırılmakta, çadırın etrafında, güneş istikametinde dokuz kez döndürülmektedir. Sonra ipek bir şal ile boğazı sıkılarak kaç yıl hüküm süreceği sorulmakta ve ağzından çıkan ilk ses veya sözcüğe bakılarak zaman tayin edilmekteydi.”²²⁰ Buna benzer bilgilere kaynaklarda fazlasıyla rastlanılmaktadır. Burada çadır bir dünya gibi görüldüğünden muhtemelen dünya üzerinde güneşe çevrilerek döndürülen kağan astronomik bir döngüyü tamamlayan unsurdur.

Göktürkler’in güneşi ayrı bir yere koyduğu şöyle anlaşılmaktadır; hükümdar tahta çıkarken aynı zamanda güneşe dokuz kez eğilip ibadet ederdi.²²¹ Burada söz konusu olan güneşe karşı yapılan bir ibadet değil Gök Tanrıya yapılan ibadette Güneşin rol oynamasıdır. Hürmeten saygıyı Güneş üzerinden yollamak onun yüceliğine kanıt niteliğindedir.

Doğan güneşe selam verme çok eskiden Hun dönemlerinden başlar ve Çingiz Han dönemine kadar da devam etmektedir. Özellikle Çingiz Han doğan güneşe diz çöker ve üç kez selam verirdi.²²² Bu durum aynı zamanda Eski Türklerin inanış biçimlerinin Moğollar ile etkileşim halinde olduğuna da bir kanıt olarak sunulabilir.

Elegeş Yazıtı metninin kağanın sevdiklerinden ayrılmasıyla ilgili kısmında “Mavi semada güneş, ay azdım. Ne çare: sizlerimden ayrıldım.” Denmektedir. Bunu Radloff “*Kök tenride kün ay yerime*” şeklinde okumuş, Orkun ise; “*Kök Tenride gün ay azdım*” şeklinde okunmuştur.²²³ “mavi gök (yüzünden), güneş (ten ve) ay (dan) ayrıldım” manasına gelmektedir.²²⁴

Gene Granö’ye göre, bir taş mezarın yanında bulunan bazı taş dizileri vardı ve bu taşlar güneşin hareketiyle ilgili astronomik bir kalıntıydı. Ögel ise; bahsedilen görüşe karşı taşların öylesine süs amaçlı konulmadığına değiniyordu.²²⁵ Fakat yukarıda bahsedilen bilginin kesinliği hakkında bir fikir sahibi olmamakla beraber bu

²²⁰ Gömeç, S. Y. (2011). *a.g.e.*, s. 224-225.

²²¹ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s. 484.

²²² Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.242.

²²³ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s. 591.

²²⁴ Sertkaya, O. F. (2012). Etimoloji Nedir - Ne Değildir ve İsimden İsim Yapan +Ay /+Ey Eki Üzerine, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*. Ankara: 19, 1 43-72.

²²⁵ Ögel, B. (2014). İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s.134.

taşların boşa konulmadığı ve astronomik anlamda farklı manalar taşıyabildiği düşünülmelidir.

Alpların kuvvetiyle ilgili bazı metinlerde geçen bilgilere göre onlar öyle büyük ve güçlüydüler ki Ay, Güneş gibi tabiat varlıkları korkardı. Hatta bunun geçtiği bir metne göre;

“Kudretinden gün korktu
Gün buluta sığındı
Ateşinden ay korktu
Ay buluta sığındı...”²²⁶

Dünyanın yaratılışıyla ilgili çoğu kaynakta bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan birinde ise; Ülgen’in ay ve güneşin dokunduğu altın dağda oturduğu ile ilgili bir bilgiye rastlıyoruz.²²⁷ Yukarıda bahsedilen Ülgen ile ilgili bilgiler doğrultusunda onun büyük ve yüce yaratıcı olduğuna bir kanıt olarak ay ve güneşin de yüceliğinden ödünç alınarak pekiştirildiği görülmektedir.

Güneşin parlak olduğu zamanlar mutluluk ve huzur dolan güneşin parlaklığı olmadığında ise kötülüğün geleceğine dair olumsuz hislere bürünen halkın masallarına da yansımıştır. Metne göre;

“Güneşin ve ayın parlaklığı olmayacaktır;
Ağaçlar köklerinden sökülmiş olacaktır;
Baba çocuğundan ayrılmış olacaktır;
Bitkiler yok edilmiş olacaktır;
Tohumları tükenmiş olacaktır.”²²⁸

Yakutların inanışlarına göre sonbahar ve ilkbahar ayinleri yapıldığı gibi Mayıs ayı sonunda veya Haziran’da Ayı Toyon adında bir ayin de yaparlardı. Görülen o ki bu bayrama aynı zamanda ay ve güneş bayramı (ıy, kün) de denilmekteydi.²²⁹ Bu saçılar dokuz gün sürmekteydi.²³⁰

“Tan yeri ağarmadan

²²⁶ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s.47.

²²⁷ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s. 166.

²²⁸ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.184.

²²⁹ İnan, A. (2015.) *a.g.e.*, s. 102.

²³⁰ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.242.

Güneş kızarıp çıkmadan
Kavmini bir ataya topladı:
“Atılmış ok gibi vınlayarak
Ordu kükresin yürüsün!”²³¹

Tan yeri güneşin doğduğu yerdir. Burada güneş doğmadan kavmini toplayan hakandan bahsederken muhtemelen güneşin doğuşuyla yeni bir başlangıç yaptığından bahsetmektedir.

Yakut Türklerine göre Kün-Toyon ve güneş tanrısı kavga ediyor buna kötü ruhlar da dâhil oluyordu. Kötü ruhlar güneşi ele geçirince güneş tutulması gerçekleşmiş oluyordu. Bazı destanlara göre ise güneşi kurtlar parçaladığı için güneş tutulması oluyordu.²³² Kaşgarlı’ya göre; “kün tutundu” güneş tutuldu manasında kullanılıyordu.²³³ Yani Eski Türkler güneş tutulmasını biliyor hatta günümüzdeki adı ile anılıyordu.

Güneş tutulması diğer halklar da dâhil olmak üzere Türkler tarafından olağanüstü bir durum olarak gözlenmiştir. Güneşin küçülmesi ve ayın donuklaşması gibi bazı tabirler de Yakut Türkleri arasında görülmekteydi. Onlar tutulmaları bu tarz deyimlerle bildiriyordu.²³⁴ Bu durumda Türkler, güneşi gözlemliyor büyüme ve küçülmeleri anlayabiliyordu.

Yakut Türklerine göre güneş sağda duruyordu. Bazı Altay şaman dualarından anlaşılana göre ise güneş güneydeydi.²³⁵

Çular’da ise baharın ilk aylarında on iki kurdeleli üstünde de ay ve güneş resmi olan bir bayrakla törenler yapılırdı.²³⁶

²³¹ Radlof, W. (2012). *a.g.e.*, s.22.

²³² Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 238.

²³³ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.II., s.143.

²³⁴ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 243.

²³⁵ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 242.

²³⁶ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s. 148.

3.1.1. Işık Motifi Olarak Güneş

Gömeç'e göre; Türk destanlarından hayal ve masal unsurları çıkarıldığında geriye o milletin milli ve sanatsal yönleri kalır. Bu yönlerden birisi de ışık motifidir. Oğuz, Böğü Han ve daha bir sürü ışıktan doğan kahramanlar mevcuttur.²³⁷

Kitabede yazdığına göre Karakorum nehirlerinin arasında iki ağaç vardı. Bu iki ağaç arasında da bir dağ vardı. O dağın üzerinde gökten inen ve gün geçtikçe de büyüyen bir ışık meydana geldi. Uygur halkı ise bu duruma saygı ile yaklaşınca mutluluk getirdiğine inandılar. Dağın etrafında her gece oluşan hamile kadına benzer otuz ayak uzunluğunda bir ışık belirdi.²³⁸

Klyashtorny'e göre; Ari panteon ve destanları sadece sözlü olarak değil aynı zamanda da kayalara kazınmıştı. Onların ana mabet figürleri ölümlü “güneş kafalı varlıklar” üzerinde yükseliyor. Tasvirlerden birinde ise başlar ışık vektöründe gezinir haldedir.²³⁹ Burada Klyashtorny'nin Ari ırktan kastettiği İskitler olmalıdır. Bahsedilen güneş ile ilgili heykellerin Eski Türklere ait olduğu bilinmektedir.

İnsanların havada uçuşup kendi etraflarına ışık saçmalarıyla ilgili bir motif bulunmaktadır. Buna göre güneş ve ay henüz yaratılmamış önce insanlar ışık saçmıştı. Sonrasında hastalanan insanın ışığı kesilince tanrı tarafından iki büyük ışık kaynağı gönderilmiştir. Bunlardan biri Güneş diğeri Ay idi. Bu durumda hem yer hem gök ısınıp aydınlandı.²⁴⁰

“Bir gün bu iki ağacın arasına, gökten bir ışık inmişti. Bunun üzerine, iki andaki dağlar yavaş yavaş büyümeğe başladılar. Bu durumu gören halk ise, hayretler içinde kalmıştı. İçlerinde büyük bir saygı duyarak, Uygurlar oraya doğru yaklaştılar. Tam yaklaştıkları bir sırada, kulaklarına çok tatlı ve güzel müzik nağmeleri gelmeye başladı. Diğer bir gün de aynı yerde, ayrı ayrı yerde kurulmuş beş çadır gördüler. Bunların her birinde, birer çocuk oturuyordu. Her çocuğun karşısında da, onları doyurmağa yetecek kadar süt dolu emzikler asılı idi. Çadırın tabanı da, baştan aşağıya gümüşle döşenmişti.”²⁴¹ Destanlarda gördüğümüz bu ışık motifinin birçok yerde daha

²³⁷ Gömeç, S. Y. (2015). *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları. s. 71.

²³⁸ Cüveynî, A. A. M. (1999). *Tarih-i Cihangüşa*, (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları. s. 103.

²³⁹ Klyashtorny, S. G. ve Sultanov, T. İ. (2013). *a.g.e.*, s. 95.

²⁴⁰ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.73.

²⁴¹ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s.203.

ortaya çıktığı görülmektedir. Enteresan olan burada Eski Türklerin ışıktan korkmayışıdır. Yani tıpkı daha sonra bahsedilecek olan şimşekten korkmayışları gibi gökten gelen hiçbir şeyden korkmuyor aksine onu kucaklıyorlardı. İyi olduğunu düşündükleri şeye iyi yaklaşırlarsa sonunda bolluk ve bereketin ya da huzur ve rahatlığın geleceğini umut ederek göğe güzellikle cevap veriyorlardı.

Bu destanın farklı varyantları olduğu bilinmektedir. Yine bir diğer şekliyle her gece gökten ışık iniyor ve ışığın etrafında da otuz defa şimşek çakıyordu.²⁴²

Gökten inen ışık motiflerinde ışık tarafından hamile bırakılma hikâyelerine de rastlamaktayız. Örneğin; “Bir genç kız göksel bir ruh veya tanrı tarafından hamile bırakılır. Adil hükümdar haksız bir biçimde tahttan indirilir. Kız doğaüstü özelliklere sahip bir erkek çocuk dünyaya getirir. Zalim hükümdar bebeğin katledilmesini emreder...” şeklindeki bir metinde de olduğu gibi çoğu motifte doğaüstü özelliklere sahip olan bir çocuğun doğmasıyla güçlü bir rakip olur.²⁴³ Aslında bu tarz motiflerde ışık yerine güneşten bahsedilmiş olabileceği akla gelmektedir. Belki bunun bir kut inancı olduğu lakin tanrının oğlu benzetmesiyle hikâyeleştirilmiş olabileceği de düşünülmelidir.

Yine buna benzer olarak; “Gökten bir ışık indi. Güneşten ve aydan daha parlaktı. Oğuz Kağan oraya yürüdü ve gördü ki: O ışığın içinde bir kız var, yalnız oturuyor. Çok güzel bir kızdı. Başında (alnında) ateşli ve parlak bir beni vardı, demir kazık (kutup yıldızı) gibi idi.”²⁴⁴ An lu-shan Destanında da görüldüğü gibi A-shih-te ailesinin kadın kamlarından birinin doğumu esnasında çadırın tepesinden bir ışık etrafı aydınlatmıştı. Diğer kamlar bu olayı gökteki birtakım olaylara yorup şans getireceğini dile getirmişlerdir.²⁴⁵

İslamiyet’ten önceki destanlarda ışık motifine sık rastlanıldığı gibi İslamiyet’ten sonraki destanlarda da sık sık kutlu ışığa rastlanmaktadır. Bu ışığın ve güneşin yansıması olmalıdır. Manihaizm’in de temel tanrısı ışık tanrısıydı.²⁴⁶ Birçok destanda

²⁴² Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 75.

²⁴³ Beckwith, C. I. (2011). *a.g.e.*, s. 11.

²⁴⁴ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s.43.

²⁴⁵ Gömeç, S. Y. (2009). *Türk Destanlarına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları. s.287.

²⁴⁶ Gömeç, S. Y. (2015). *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları. s. 71.

ışık görüldüğü gibi aslında daha çok Manihaizm etkisiyle Uygurlarda bu motifin fazla olduğu bellidir.²⁴⁷

Işık motifini Manihaizm'in daha çok yayıldığı Uygur dönemi belgelerinde daha sık görülmektedir. Lakin bu hemen hemen birçok semavi dinin güneş ile aralarında kurdukları semavi bir duygudur.

3.1.2. Güneş ile İlgili Yemin

Güneşe yemin Eski Türklerin sık kullandığı dini bir olguydu. Çok eski devirlerden bu yana göğe ve güneşe yeminler ediliyordu. Burada bu yeminlerin ediliş biçimlerine yer verilecektir.

Herodotos' un Massagetler'in dini ile ilgili verdiği bilgilere göre onların taptıkları tek tanrı güneşti ve at kurban ediyorlardı. Durmuş'a göre güneş olarak bahsedilenin Gök Tanrı olma ihtimali çok yüksekti. Çünkü gök; güneş, ay vb. gibi büyük cisimlerle doğrudan bir bağlantısı vardı.²⁴⁸

Herodotos'daki bir yemine göre; *“Massagetlerin efendisi olan Güneş adına ant içerim ki, kan dökmeye doymayan adam, seni ben kanla doyuracağım.”*²⁴⁹

Manas Destanı ile Türklerin ettiği yeminler söz konusu olduğunda aralarında benzerlikler olduğu görülmektedir. Buna göre;

*“Allahu Taala Hazretleri
Gökyüzünde ayı parlatır,
Gökyüzü de güneşi parlatır,
Işıkla yeri ısıtır.”*²⁵⁰

Ay ile güneş milleti korurdu. Bu düşünce ile birlikte “Güneş bizi görüyor” diyerek de yemin edilirdi.²⁵¹ Şaman dualarından birinde şöyle denmekteydi: “Yiğitler, güneş ile ayın lütfu ile türemişlerdir.”²⁵²

²⁴⁷ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 83.

²⁴⁸ Durmuş, İ. (2017). *a.g.e.*, s.76.

²⁴⁹ Herodotos. (2019). *Tarih*. (Çev. M. Ökmen) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s.114.

²⁵⁰ Radlof, W. (2012). *a.g.e.*, s.23.

²⁵¹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.241.

²⁵² Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 241.

Abakan kamlarının dualarından bir metinde; “Kızıl Çulat, Kara Çulat! Çatal başlı sıra dağlar! Av avlatmıyan Agılbay, güneş tansının başında dokuz sıra dap! Karma karışık sıra dağlar! Kamçısı ve kuskunu gümüşten olan, ot biçilirken çıngır çıngır öten! Ayların ve yılların değiştiği günlerde, baldırgan biterken oynatan!...”²⁵³ Güneş tanrısı tabiri ile karşılaşılmaktadır.

Yakutlara göre Güneş ve Ay kardeş gibidir. Çoğu kahramanın güneş ve ay sayesinde türediğine inanıldığı gibi her ikisinin tanrı gibi görüldüğü de olmuştur.²⁵⁴ Bazı Türk kavimlerinin güneşe tapması ile ilgili verilen bilgilerin doğruluğunun ne derece mantıklı olduğu hususunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Lakin verilen bilgilerden bunların çoğunlukla diğer halklar tarafından yanlış anlaşılacak bir inanış göstergesi olduğunu tahmin edilmektedir. Dönemin diğer milletleri aynı dini görüşte olmadıklarından ve farklı dünya görüşleri olduğundan zaten birbirlerini anlama konusunda iki tarafın da tamamen başarılı olabileceğini düşünmemek gerekir.

Hududu'l-alem'de Karluklar ve Çiğiller ile ilgili verilen bilgiye göre; bunlardan bazıları güneşe ve yıldızlara tapar denmektedir.²⁵⁵ Yine burada görülüyor ki Güneşin yüceliğine saygı gösteren Türkler bazı seyyahlar tarafından yanlış anlaşılmıştır.

Eski Türklerde “Gökte bir tek Güneş ve Ay vardı...” Kuzeydoğu Asya ve Moğol dünyalarında güneşin sayısı fazlaydı. Çin mitolojisinde on güneş varken Hint mitolojisinde yedi güneş vardı.²⁵⁶ Güneşin sayısının Eski Türklerde bir tane sayılması muhtemelen onların tek tanrılı bir inanışa sahip olmasıyla doğru orantılıdır. Yani onlar gökteki tanrının bir olduğuna inandıkları gibi güneşin de bir tane olduğuna inanmışlardır. Ya da gerçekten gözlem yeteneği kuvvetli olan Türkler Gökte tek bir güneşin olduğuna ve konumunun değişiyor olmasını dünyanın hareketine bağlayabilmişlerdi.

Sui İmparatoru ile İşbara Kağan arasındaki bir mektuplaşmada önemli olan husus Güneş ile ilgili benzetmedir. “Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değiştirmem, dalgalanan saçlarımızı sizinkine benzetmem, halkıma Çinli elbisesi giydirmem, Çin adetlerini almam. İmkân yoktur, çünkü bu bakımlardan milletim fevkalade hassastır, adeta çarpan tek bir kalb gibidir.

²⁵³ İnan, A. (2015.) a.g.e., s. 126.

²⁵⁴ İnan, A. (2015.) a.g.e., s.29.

²⁵⁵ Sümer, F. (2006). *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara: TTK. s.69.

²⁵⁶ Ögel, B. (2003). a.g.e., s.239.

Sui imparatoru dünyanın gerçek hâkimidir. Gökte iki güneş olmadığı gibi, yerde de iki hükümdar olmamalıdır.”²⁵⁷

Burada dünya hükümdarının bir güneşe benzetildiği aşikârdır. Yenilgi üzerine yazılmış bir mektup olmasına rağmen bahsedilen “*gökte iki güneş olmadığı gibi yerde de iki hükümdar olmamalıdır*” sözü Güneşin tekliğine vurgu yapılmıştır. Ayrıca bu söz gök kültü için oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Güneşin hareketleri Eski Türkler için çok mühimdi. Sabah bulutların güneş daha çıkmadan kızarmasını felaket habercisi olarak algılıyorlar akşam güneşi battıktan sonra kızaran bulutları ise iyi bir alamet olarak görüyorlardı.²⁵⁸

Güneşin konumuna göre değişen bir saygı algısı bulunuyordu. Örneğin doğmakta olan güneşten ziyade tam tepede olan güneşe saygı vardı. Hatta bazı yabancı kaynaklarda güneş tepede olduğu halinden batana kadarki haline tapındığına dair bilgilere rastlanılmaktadır.²⁵⁹

Güneşe karşı yapılan kötü hareketler tanrıya saygısızlık ya da hakaret olarak algılanıyor ve kötü şans getiriyordu. Örneğin güneşe karşı saç taranması oldukça kötü bir şey olarak düşünülüyordu.²⁶⁰ Güneş yer yer Gök Tanrı gibi algılandığından dolayı ona hürmet gereği böyle bir inanış oluşmuş olmalıdır.

Güneşin genellikle dişi, ayın ise erkek olarak düşünülmesinin yanı sıra bazen de durumlar tam tersine dönebiliyordu. Ayrıca bazı Saha (Yakut) masallarında Güneş ve Ay’ın kötü ruhlarla mücadeleye girdiğini görüyoruz. Eğer bu savaşta yenik düşerlerse de tutulmaların gerçekleşeceğine ve felaketlerin geleceğinin inanılıyordu. Hatta bu yüzden güneş ya da ay tutulma dönemlerinde davulla ayinler yaparak kötü ruhları savuşturdukları düşünülürdü.²⁶¹

Aşağıda verilen bir şaman duasına göre Güneş ve Ay’ın hareketleri Tanrıya bağlıydı.

“Güneş ve ayı hareket ettiren,
Beyaz bulutları kaydıran,

²⁵⁷ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s. 103.

²⁵⁸ Ögel, B. (1991). *a.g.e.*, s.461-462.

²⁵⁹ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s.141.

²⁶⁰ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 242.

²⁶¹ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.72.

Kara ormanları yıkan,
Kaşık ve kepçe ile yongaları ölçen.
Kara kayaları yıkan,
Onları çakmak taşı gibi küçülten...”²⁶²

Barlık (III) Yazıtına göre Güneş ile gün arasında ciddi bir benzerlik vardı. Burada hem gökteki ışık ve ısı kaynağı olan Güneşten hem de yaşadığı bir tam gece ile gündüzün oluşturduğu “gün” den bahsediliyor. “Gökteki güneşe (Tanrının gününe), yerdeki elime doymadım.”²⁶³

İrk Bitig adlı fal kitabında 80. fal açılımında ise “...arada gün doğmuş elem arasında saadet gelmiş bunu biliniz iyidir bu.” denmiştir.²⁶⁴ Güneşin ve gün doğuşunun iyiliklerle değerlendirildiğine değinilmiş oldu.

Yine İrk Bitig’ de görüldüğü üzere; “donmuş prens neden ölsün, Asildir kovası neden dolsun, Güneşe konmuştur. Bunu biliniz.”²⁶⁵ Burada Güneşe konmak deyiimi dikkat çekmektedir. Bahsedilen şey muhtemelen şanslı oluşu ile ilgili olmalıdır.

Göktürklerde rüyalarda Güneş’in görülmesi çok iyi sayılırdı. Aynı zamanda rastlanılan bazı Kuzey Türk destanlarında üç taraftan üç güneş çıktığına dair bilgiler mevcuttur. Bu doğrultuda güneşin rüyalarındaki anlamının iyiye yorulduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁶

Radloff’tan alınmış olan bir metinde görülen bir rüyanın içinde mitolojik sembollere rastlanmaktadır. Böylece konum olarak güneşin sağda ayın solda olduğu öğrenilmektedir.

“Sağımda güneş parlıyordu,
Solumda ay parlıyordu.
Alnımda sabahyıldızı parlıyordu.
Bunları anlatmış.”²⁶⁷

²⁶² Anohin, A.V. (2006). *a.g.e.*, s.79.

²⁶³ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s.473.

²⁶⁴ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s.278.

²⁶⁵ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s.280.

²⁶⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.242.

²⁶⁷ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.34.

Bir şaman masalında ay ve yıldızdan ayrılmış derken burada onlar kadar kutlu ve yüce olduğuna atıfta bulunuluyor.

“Öyle ki güneş tanrının alevi ile
Kar, kırağı, buz suyu nasıl erir ise,
Bütün kaygı, iptilalar, ters hastalıklar (?),
Ey babam, sizin kudretiniz sayesinde ortadan kalkar.”²⁶⁸

Genel olarak çoğu masalda geçtiği üzere Güneşin çıkması bereketi ve güzelliği getirmekteydi;

“Güneşin ışığı açıldı, parladı:
Kara toprağın yüzü güldü yeşillendi, güzelleşti.”²⁶⁹

Eski Türkler güneşin batışını akşam olarak kabul edip günindi, gün kavuştu gibi sözlerle ifade ederlerdi.²⁷⁰ Ayın ortaya çıkmasındaki en önemli faktör ışınlarıyla onu aydınlatan güneşti.²⁷¹

Güneşin yeri Eski Türkler için oldukça önemliydi. Onlar güneşin tek olduğunu algılamış ve güneşin hareketlerini gözlemleyerek onu doğru tanımlamışlardır. Bu önemi gösteren birçok masal ve şiir sunularak sağlanan anlatımda asıl önemli olan Türkler, Tengricilik inanışlarının getirmiş olduğu düşüncüyü aynen Güneş ile ilgili görüşlerine de aktarmış olmalarıdır.

3.1.3. Güneş ile İlgili Atasözleri

Eski Türkler Güneşe çok fazla görev ve değer atfetmişti. Bunları açıklayan diğer bir yardımcı ise atasözleridir. Bunlardan yola çıkılarak bu değer anlaşılabilir.

“Künke baqsa köz qamar”; güneşe bakanın gözü kamaşır manasına gelmektedir.²⁷² Güneşin ilk ışıklarının doğuda görünmesine ise “kün sızdı” denildiği gibi “güneş ısındı” da denilirdi.²⁷³ Günün sızması gecenin karanlığına aydınlık olarak sızması şeklinde düşünülerek kullanılmış olmalıdır.

²⁶⁸ Arat, R. R. (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.s.177.

²⁶⁹ Arat, R. R. (2007). *a.g.e.*, s.283.

²⁷⁰ Ögel, B. (1991). *a.g.e.*, s.457.

²⁷¹ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s. 94.

²⁷² Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I., s. 340.

²⁷³ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.II., s.10.

Kün togdı; güneşin doğduğunu haberdar eder.²⁷⁴ Kün yarudı; güneş doğdu [ışıldadı] manasına geldiği gibi karanlık bir yerin aydınlanması manasında da kullanılırdı.²⁷⁵

“Kümüş künke ursa altun adaqın kelir” yani gümüş para güneşe konduğunda, altın ona yürüyerek gelir. Burada bir kişiye istediğini elde etmesi için para harcamaktan çekinmemesi öğütlenmektedir.²⁷⁶

Güneşin batmasına ise “sawuldu” fiili kullanılarak “kün sawuldu” denilirdi. Tam manasıyla “güneş batmaya başladı” anlamına gelmektedir. Sawuldu fiili aşağıya doğru giden ya da inen şeyleri anlatmak için kullanılmaktadır.²⁷⁷ Tabii bunların aralarında belirgin farklar olmasına rağmen hepsi güneşin batması ile ilgili olduğundan hep beraber yer verildi. Divan-ı Lügati’t-Türk’ te yer alan güneşin hareketleri, batması ve yönüyle ilgili daha farklı bilgilere de rastlanmaktadır.

“Sevinç ve neşe sana geldi,
Sana töreler töresi nasip oldu;
Seni herkes, bey yapmak için muvafık buldu.
Kara yerden bir gürültü geldi,
Kapalı yerdeki kurtuldu.
Yer ve gök depreşti,
Güneş ve ay birbirini gördü...”²⁷⁸

Burada ay ile güneşin birbirini görmelerinden kasıt ekinoks olabilir. Ekinoks veya tutulmalar güneşle ayın birbirini görmeleri tabiri ile kullanılmıştır.

Bir ırkta “Künli aylı körüşdi” sözüyle ay ile güneşin bir araya gelmesinden bahsedilmektedir. Bu dönemin ekinoksa yani sonbahar ve ilkbahara geldiği düşünülmektedir. Aynı zamanda “yeni aya” karşılık gelir.²⁷⁹

Sonuç olarak Güneş, gök kültü çerçevesindeki muhtemel en önemli unsurdur. Burada Güneş’ in Eski Türkler arasındaki toplumsal sonuçlarına dikkat çekildi. Bu sebeple onların Güneş kelimesini kullanım şekillerinden, ona duyulan hürmet ve hatta

²⁷⁴ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I., s.340.

²⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.II., s.14.

²⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I. s.166.

²⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.II., s.125.

²⁷⁸ Arat, R. R. (2007). *a.g.e.*, s. 293.

²⁷⁹ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s. 44.

güneşin astronomik pozisyonu ve göğün katları arasında nerede olduğuna dair bilgilere yer verildi. Bunlardan en mühimi Güneş ile Tanrının yakınlığı ve aralarındaki ilgidir. Türkler bu beraberliği nasıl anladı ve buna ne gibi manalar yükledi bunlardan söz edildi. Eski Türklerde gök akla gelince önce Güneş gelir. Şimdi ise Yıldız ve Gezegenler ardından en son Ay anlatılacaktır.

3.2. Yıldızlar ve Gezegenler

3.2.1. Yıldız Tasvirleri

Bu bölümde yıldızlar ile ilgili kaynaklarda bulunan dağınık bilgiler derlenmiştir. Türk tarihinin kopuk olan bu yönü incelenirken öncelikli olarak destanlardan yararlanılacak daha sonra kaynaklarda karşılaşılan bazı önemli yıldızlar ayrı başlık altında toplanıp Türk kültürüne nasıl etki etmiş olabileceği ile ilgili fikirlere yer verilecektir.

Bir beyitte zaman tasvir edilirken güneş ve yıldızlar kullanılmıştır. *“Doğan erenler (insanlar), ebedi (mengü) olarak yaşamazlar! Ancak dünyanın (acun), güneşi ile yıldızları, yine de sürekli doğuyorlar!”*²⁸⁰ Yani Eski Türklere göre insan fani ama dünya ve zaman sonsuzdu. Burada zamanın sonsuzluğu büyük bir evrenin içinde olduklarını göstermektedir.

Daha önce bahsi geçen Oğuz Kağan Destanı’nda Türk kozmogonisinin belirgin işlendiği görülmektedir. Bu destanda Oğuz Kağan’ın gökten inen bir kızla evliliğinden olan üç çocuğunun adı; Kün, Ay ve Yıldız idi. Bu motiflere dikkatle bakılacak olursa yaratılış hakkında bilgiler verildiği gibi aynı zamanda bunların uzayı temsil eden üç oğul olduğu görülecektir.²⁸¹ Bu durumda yaratılış destanlarından yola çıkıldığında çocuklar kâinatın yaratılışını simgelediği gibi Oğuz Kağan’ın da “kişi” (yani yaratılış destanlarındaki yaratılan kişi motifi) olduğu ortaya çıkmaktadır. Böylece bu destana göre önce kişi sonra yıldızlar âlemi daha sonra yeryüzü yaratılmış olmalıdır.²⁸² Oğuz’un hayatındaki unsurlar kozmik âlem ile hayvanlar âleminden oluşmaktadır. Bu

²⁸⁰ Ögel, B. (2001). *a.g.e.*, s.716.

²⁸¹ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s.103.

²⁸² Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s.104.

unsurlar öylesine yerleştirilmiş unsurlar değil aynı zamanda da değerlendirici manalar taşımaktaydı.²⁸³

Eski Türk Yaratılış destanlarının neredeyse hepsinde bir kişi bulunmaktaydı. O kişi Tanrının isteğiyle yeryüzünün yaratılışında kullanılacak olan toprağı sudan çıkaracaktı. Lakin kişi kendi hırslarına yenilip ağzında toprak biriktirip bunu kendisi için saklamaktaydı. Tanrı bunu fark edince kızdı. Burada bir yaratılış hikâyesinde geçen bilgiye göre tanrı onu bağışladı, sudan çıkardı ve bir yıldızın üzerine oturttu.²⁸⁴ Burada yıldızın üzerine oturtma bir bağışlama ve lütuf manası taşıyor olmalıdır.

Eski Türk şiirlerinden birinde ay ve yıldızın üstünlüğüyle ilgili bir kısımdan onların mükemmel oluşuna değinilmiştir.

“Kusur denilecek en küçük bir kusur bulunmayıp,
Ay ve yıldızdan ayrılmış gibi olduğunuz için,
Diğer bütün faziletler arasında
Her şeyden üstün, seçkin olarak, siz övülürsünüz.”²⁸⁵

Yaratılış destanlarından birinde Kara Han denizin içinden bir yıldız yükseltmişti. Kişi’ ye yıldızdan bir avuç toprak alarak suyun üstüne çıkmasını emretmişti.²⁸⁶

Bazı kaynaklarda görüldüğü ve yukarıda değinildiği üzere güneşe göre şekil alma ve hareket etme vardı. Lakin aynı zamanda aya ve yıldızlara göre hareket etme geleneği de vardı. Bunun bir örneği olarak;

Peçenekler mesafeyi yıldız ile tespit ederlerdi. Peçeneklerle Hazarlar arası 10 günlük mesafe kat etmektedir. Bu mesafe yıldızlar ile ölçüldüğü gibi başka alametlerle de belirlenirdi.²⁸⁷

Yıldız ile ilgili sadece Oğuz Kağan’ın oğlu değil aynı zamanda da Avrupa Hunlarında yaşamış Balamir’in oğlunun adı Yıldız Kağan’dır. Bu adla bilinen başka bir Türk hakanı bulunmadığı gibi bu durum oldukça ilgi çekicidir.²⁸⁸

²⁸³ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s.91.

²⁸⁴ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.41.

²⁸⁵ Arat, R. R. (2007). *a.g.e.*, s.177.

²⁸⁶ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s.28.

²⁸⁷ Şeşen, R. (2012). *a.g.e.*, s.72.

²⁸⁸ Gömeç, S. Y. (2011). *a.g.e.*, s.16.

Gökte her canlıyı temsilen bir yıldız olduğuna inanılır ve birisi öldüğünde “yıldızı kaydı” denilmektedir. Ölüm kelimesinden hoşlanılmadığından dolayı bu kelimeyi kullanmaktan kaçınan Türkler farklı tabirler kullanmışlardır.²⁸⁹

Radlof’un eski Türk masallarının anlatıldığı eserinde “Gökyüzünün yıldızlarını yalamak” deyimine rastlanılmıştır. Bu deyim ne manada kullanılmış bilinmiyor.

“Yeryüzünün ağaçlarını yalayan
Üst dudağı ile
Gökyüzünün yıldızlarını yalayan,
Doksan azı dişi ile donatılmış,
Tüm ona bağlı olanları korkutan
Altay Beyi, kara boğa, orada.”²⁹⁰

Lakin bütün metne odaklanıldığında bir Altay beyinin ağzında bütün bir evrenin tasvir edildiği görülmektedir. Bir dudağı yerde diğeri gökte yani yıldızlarda olan bu beyin gücünün sonsuzluğu veya cihan hâkimiyeti anlatılmak istenmiş olmalıdır.

Eski Türklerde Yıldızlar da tıpkı Güneş gibi üstün görülmekteydi. Eski Türk destanlarından yola çıkılarak astronomik sembollerin kullanıldığı ve bunun dinlerini etkilediği aşıkârdır. Şamanlar tarafından da kullanılan bu simgelerle ilgili ayrıntılı bilgiler verilecektir.

3.2.2. Şamanların Yıldız Simgeleri

Şamanlar ile ilgili ileride daha ayrıntılı bilgiler sunulacaktır. Lakin burada onların bazı ritüellerine ve geleneklerine yer verilmelidir.

Şaman davulundaki yıldızlar, güneş ve ayın yanında çok daha küçük yuvarlaklar halinde resmedilirdi. Bu yuvarlaklardan bir tanesi tan yıldızı diğeri de akşam yıldızıydı. Fakat sadece iki adet yıldız tasvir edilmezdi. En az on en fazla seksen arası nokta kullanılırdı. Bazen davulun farklı yerlerinde de bulunan yıldız motiflerinin belli bir konumu yoktu.²⁹¹ Davul kasnağında bulunan bütün motiflere *pildür* (motif

²⁸⁹ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.141.

²⁹⁰ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.80.

²⁹¹ Anohin, A.V. (2006). *a.g.e.*, s.68.

süsleri) denilmekteydi. Davulda çizgilerin boşlukları yıldız figürleri ile donatılmıştır.²⁹²

Şamanların kerametlerinden birisi de soğukları engelleyebilmek için “yıldızları koparması”dır. Birçok faydalı işte yer aldıkları gibi özellikle hava olaylarıyla da ilgiliydiler.²⁹³

“Bir hakan, kırsığı tutmak için 12 kurduna emrediyor kırsak göğü uçuyor onu yerde kovalayan yedi kurt da kırsığı göklerde kovalıyorlar.” Buradaki 12 kurt 12 burç olabilir.²⁹⁴ Bu bilgi yılın 12 ayına özel 12 adet yıldızın var olduğuna işaret ediyor.

Kaşgarlı’ya göre; Müşteri yıldızına Erentüz; Mizan yıldızına Karakuş; Süreyya’ya Ülker; Yedi kardeşlere Yetigen; Kutupyıldızına Temürkazuk, Mirih yıldızına Bakırsokım denilmektedir.²⁹⁵

3.2.3. Büyükayı ve Küçükayı

7 yıldızdan oluşan Büyükayı burcu ile ilgili olarak anlatılanlara göre başlangıçta içlerinden bir tanesi olan Alkor yıldızı yoktu. 7 Kardeş bu yıldızı sonradan yağma yolu ile almışlardı. Eski Türkler arasında Büyükayı burcuna “Yedi haydut” ya da “yedi hırsız” diyenler bulunuyordu.²⁹⁶

Büyükayı burcunun Türkler arasında bazı sembolleri vardır. Bunlardan en mühimi kurt motifiyle anlatılan hikâyelerdir. Atlı göçebe kültüründe Büyükayı burcunun 7 yıldızı birer aç kurt idi. Küçükayı burcunun 2 atını kovalıyordu. Kuzey Türklerinde var olan bu hikâyelerde ise kurt yerini köpeğe bırakmıştı. 7 köpek zincirle Kutup Yıldızına bağlıydı. Hatta bu zincir koptuğunda kıyametin kopacağına inanılıyordu.²⁹⁷ Verilen bu önem tamamen bir ihtiyaçtan mütevellit oluşmuş olmalıydı. Konar-göçer toplumun inanç sisteminde yer edinen “kutup yıldızı yani göğün direği kırılırsa kıyamet kopar” düşüncesi Türkler için oldukça önemliydi.²⁹⁸

²⁹² Anohin, A.V. (2006). *a.g.e.*, s.64.

²⁹³ Bayat, F. (2015). *a.g.e.*, s. 164.

²⁹⁴ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.154.

²⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.III., s.40.

²⁹⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.216.

²⁹⁷ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.215.

²⁹⁸ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.75.

Küçükayı burcunun iki kısrağını kovalayan kurtlar onları bir türlü yakalayamıyorlardı. Zaten tutsalar kıyamet kopacaktı. Bundan dolayı Türk efsanelerinde burçlardan bahsetmek yerine kısra ve kurttan bahsedilmektedir.²⁹⁹ Türk destan ve masallarında görüldüğü gibi burada da astronomik unsurlara mitolojik manalar verilmektedir.

Bir Altay efsanesine göre; kutlu inek meçin adlı bir böceği öldürmüş ve parçalarını göğe savurmuş. 6 parçası Ülker'i oluşturmuş. Bir parçayı da büyük ayı burcu sakladığı için Ülker, Yedikardeşleri kovalamış.³⁰⁰ Yani bu durumda Türkler Büyükayı burcunun 7 tane yıldızdan oluştuğunu biliyorlardı.

Bir astronomik anlatıma göre Cehennemden göğe doğru gidildiğinde sırasıyla önce ağaca ardından Ay ve Güneş'e aynı anda varılıyor. Daha sonra Büyükayı ve Küçükayı'ya rastlanıyordu. *"...Bir yiğit atına binip, yer altındaki ateşlerin, yani cehennemin içinden, dışarı çıkıyor. "7 büyük ağaca" (Terek) rastlıyor. Ağacın bir budağı aya: diğer budağı da, güneşe kadar uzanıyormuş. Budağın ucunda ise, bir çekiç varmış. Bunların altında ise, "6 kuyu yıldızı" bulunuyormuş. Pürükçü'nün "Ak-boz atları" yani Büyük ve Küçükayı burçları da orada imiş."*³⁰¹ Kaşgarlı'ya göre; Yetikgen "yedi kardeşler adı verilen yıldızdır."³⁰²

Yetigen yıldızı yani yedi hanlar denen Büyükayı takımyıldızı Kutup Yıldızına bağlı olarak dairesel hareket eder ve yıllık takvimi belirlerdi.³⁰³ Kuyruk doğudaysa bahar, güneydeyse yaz, kuzeydeyse kış başlangıcı olarak algılanırdı. Işığının azalıp burcun gerilemesinin don getireceğine inanıldığı gibi parlak olmasının da kar getireceğine inanılırdı.³⁰⁴ Türklerde bu yıllık hareket boyunca her ay belirli bir gün seçilerek mum yakılır ve ayin yapılırdı.³⁰⁵

²⁹⁹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.50.

³⁰⁰ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 267.

³⁰¹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 221.

³⁰² Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.III., s.37.

³⁰³ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.41.

³⁰⁴ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.265-266.

³⁰⁵ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.41.

3.2.4. Ülker Yıldızı

Eski Türklerde diğer astronomik ögelere belirli özellikler atfedildiği gibi Ülker Yıldızı da iklimsel motiflerle modellenmiştir.

Ülker kuzeybatı yönüne bağlı sayılan ve Kara-yılan yıldız takımının ortasında bulunan bir yıldızdır. Bu yıldız M.Ö. 2500’lerde güneşle aynı zamanda doğduğundan bahar ekinoksunu haber vermektedir.³⁰⁶ Ülker takımyıldızının diğer adı Süreyya idi.³⁰⁷

Ülker burcunun altı yıldızı göğün deliklerini teşkil ettiği ve Ak Ayas’ın oradan soğuk hava üflediği düşünülmektedir. Bu görüş kışın geldiğinin habercisidir. Soğuk havalara sebep olan Ay ışığından yaratılmış Ayas Han Türk coğrafyasında yakıcı soğukluğuyla bilinir.³⁰⁸

Ülker’in Güneş ile karşı karşıya gelmesi yılın iki bölüme ayrılmasını sağlamaktaydı. Bu sebeple Ülker’in bölmek manasına geldiği düşünülmektedir. Bir keçi türü ile bağdaştırılmaktaydı.³⁰⁹

Ayrıca Togan’ın çalışmalarına göre Orta Asya Türk ve Moğollarının Süreyya yıldızının ay hesabına dayanan muntazam bir takvimleri bulunmaktaydı. Bu takvim muhtemelen M.Ö. 2.binlerde ortaya çıkmış ve bazı aylar da mevsimlerden haliyle uzak konumdaydı.³¹⁰

3.2.5. Kutup Yıldızı

Kutup Yıldızı ile ilgili bazı bilgilere “göğün direği” adlı bölümde yer verilmişti. Şimdi burada şiirlerde ve destanlarda geçen Kutup Yıldızı’na bakılacaktır. Eski Türkler için Kutup Yıldızı en az Ay ve Güneş kadar mühimdi.

Türk düşüncesinde Kutup Yıldızı gökte sabit bir biçimde duruyor etrafında ise bütün gezegen ve yıldızlar bulunuyordu.³¹¹ Bu bilgi ışığında her şeyin merkezinde bulunan bir astronomik öge ile karşılaşılmaktadır.

³⁰⁶ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.71-72.

³⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud (2013) *a.g.e.*, c.III., s.40.

³⁰⁸ Karakurt, D. (2011). *a.g.e.*, s.40.

³⁰⁹ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s.148.

³¹⁰ Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s.27.

³¹¹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.214.

Türkler gökyüzünü inceledikleri sırada takipte olabilecekleri ve her daim gökte olan belli bir nokta aramıştı. Onlar bu noktayı Kutup Yıldızı olarak belirlemişlerdir.³¹²

Oğuz destanında Kutup Yıldızı, parlaklık ve güzelliğin sembolü olarak resmedilmiştir. Oğuz Kağan bir yerde dua ederken karanlık içinden gökten bir parlaklık aşağıya doğru süzülüş ve bu ışığın içinde güzel bir kız varmış. Başında tacı ile Kutup Yıldızını andırıyormuş.³¹³

Bunun efsanesi ise gökte yaşayan 9 demirci Kutup Yıldızı'nı döğerek bu yıldızdan demir kazık yapmışlardır.³¹⁴ Buradan Kutup Yıldızına verilen önem anlaşıldığı gibi Türk demirci kültürünün değeri de anlaşılmaktadır.

Eski Türkler, gökteki her sembol için birer hayvan kullanmışlardır. Örneğin Jüpiter'i temsilen Karakuş yani kartal; Sirius'un yerine ak aygır; Küçükayı'nın iki küçük yıldızı yerine iki boz at; Aldeberan takımyıldızı yerine boğa görülmektedir. Bunlar gibi daha birçok örnek sunulabilir. Kutup yıldızına ise demir kazık denilmiştir. Demirkazık, atların bağlandığı yer olması sebebiyle burada bir hayvan bağlantısı kurulabilir. Samanyoluna ise kuş yolu denilmekteydi. Bunun da sebebi kuş şeklinde ruhların göğe yükselirken kat ettikleri yol olsa gerektir.³¹⁵ Kutlu bir at kazığı da denilmekte olan Kutup yıldızı aynı zamanda ikinci derecede bir Tanrı olarak da görülmekteydi.³¹⁶ Belli ki bu da yardımcı kutsallardan biriydi.

Baykal gölü kıyılarındaki Buyratlar'da da görülen inanışlardan birisi de bu dünyadan göğe bir delik olduğudur. Bu delik Kutup yıldızı olarak kabul ediliş ve şamanlar oradan kartal ile geçerek göğe çıkarlarmış.³¹⁷ Şamanlar “orta kapı” ya da “Tanrı yolu” denilen Kutup Yıldızı'na çıkarlardı. Daha ötesine gidemeyen şamanlar ancak göğün 5. Katına kadar çıkabilmekteydi.³¹⁸

Eski Türk masallarında Demir Kazık ve ruhlarla ilgili bazı motifler bulunmaktadır. Yardımcı ruhlardan Utkuçı Ülgen'e sunulan kurbanı götürmek üzere

³¹² Yıldırım, E. (2017).Türklerdeki Evren Anlayışının Mezopotamya Mitolojik Anlatımlarıyla Mukayesesi. *Bilig*, (81) 51-77.

³¹³ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.231.

³¹⁴ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.217.

³¹⁵ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s.142.

³¹⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.216.

³¹⁷ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 233.

³¹⁸ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.232.

çıkan kamı Demir Kazık yanında karşılamaktı.³¹⁹ Ruhun ölünce Kutup Yıldızına uçuşu ile ilgili olarak; hükümdar atalarının da bu ruhlar arasında yer aldığı görülmektedir.³²⁰

Hunların M.Ö. 11.yy’da Kansu bölgesindeki Kuçan şehrinde bir gök tapınakları vardı. Burada bulunan heykellerin gök tanrısı ve yıldızları temsil ettiği düşünülmektedir. Ayrıca Kutup Yıldızı, Gök Tanrının sarayı kabul ediliyordu.³²¹ Gök tapınaklarının Eski Türklerde var oluşu göksel tanrı anlayışının bir gereği olmalıydı. Ancak bu tapınaklar muhtemelen Çin’deki gibi yerleşik değildi.

Göç dönemlerinde hayvan sürülerinin ekili arazilere zarar vermemesi için gece yola çıkma tercih edilebiliyordu. Bu sebepten yol gösterici olarak Kutup Yıldızı pusula işlevi de görürdü.³²²

Çadır ile bağdaştırıldığı daha önceki Göğün Direği adlı başlıkta incelenmişti. Çadırı ayakta tutan direk burada da göğü ayakta tutan yıldızla bağlanıyordu. Kutup Yıldızı Eski Türklerde çok yönlü astronomik manaları olan bir yıldızdı. Bütün yıldızların Kutup Yıldızına bağlı olduğuna inanmaları yıldızlar ile güneş arasındaki çekim kuvvetine benzer bir bağın olduğu bilgisine sahip olduklarını göstermektedir. Göğü ayakta tutan bir yıldızın olması inanışı oldukça enteresan bir bakış açısidir. Böylece Eski Türkler, Kutup Yıldızı’nın önemini anlayıp merkezi bir konumu olduğunu fark etmiş ve buna göre değerlendirmişlerdi.

3.2.6. Zühre Yıldızı

Diğer bir yıldız ise Zühre idi. Venüs’ü karşılayan bu isim farklı manalar taşımaktaydı.

Abakanlı kamların ilahilerinde geçen Zühre manasına gelen Solbon (Çolpan) yıldızı tanrı yerine konuluyordu.³²³

Aşağıdaki görülen bir rüya incelendiğinde Zühre Yıldızının alında olduğu bir motif bulunmaktadır.

“Sağımda güneş parlıyordu,

³¹⁹ İnan, A. (2015.) *a.g.e.*, s.34

³²⁰ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.59.

³²¹ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.56.

³²² Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.75.

³²³ İnan, A. (2015.) *a.g.e.*, s.29.

Solumda ay parlıyordu.

Alnımda sabahyıldızı parlıyordu.

Bunları anlatmış.

Baba büyük oğullarına”³²⁴

Zühre savaş silah gibi askeri unsurları karşılıyordu. Aynı zamanda ölümle de ilişkilendirilmişti. Erlik’in Zühre olma ihtimali vardı. Sarı bayraklı denilen Zuhale ise yine Erlik ile birlikte sayılanlar arasındaydı.³²⁵

Erlik ya da Tanrı yerine konulan bu yıldızla ilgili bilgiler ne yazık ki oldukça kısıtlı olması sebebiyle konu burada noktalanıyor. Ancak belli ki sabah görülen bir yıldız Türkleri fazlasıyla etkilemiştir. Bu olsa olsa ya Tanrı gibi büyük bir gücün habercisi olmalıdır diye düşünülmüş ya da gece çıkması beklenen bir yıldızın gündüz görülmesini ters bir iş olarak düşünen Türkler bunu kötülüğün simgesi bir ruh olan Erlik’e mal etmiş olmalıdır.

Zühre kimi zaman kaynaklarda çolpan yıldızı olan Venüs’ü karşılamakta kimi zaman ise kötülük ruhu Erlik kimi zaman Tanrı manalarına gelmektedir. Net bir cevap olmamakla beraber Eski Türklerin bu yıldızı tanıdığı ve farklı bölgelerce farklı manalar barındırdığı kesindir.

3.2.7. Burçlar

Yukarıda belirli yıldız kümelerinden bahsedilmişti. Şimdi burada Eski Türkler’in astronomik sistemlerinde yer alan 12 burç ile ilgili verilen bilgiler değerlendirilecektir. Özellikle burç isimlerinin geçtiği belgeler ışığında manaları açıklanacaktır.

Arapçada burç kelimesi hem kale kulesi hem de yıldız kümesi manalarında kullanılmaktaydı. Ükek kelimesi ise bu iki kelime manasını da içinde barındırıyordu.³²⁶ Kaynaklarda görülen “on ikki ükek” on iki burcu temsil etmekteydi.³²⁷

³²⁴ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.34.

³²⁵ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.76.

³²⁶ Ögel, B. (1991). *a.g.e.*, s.303.

³²⁷ Ögel, B. (1991). *a.g.e.*, s.298.

Kalıg yukarıda da bahsedildiği üzere gök ile yeryüzü arasındaki hava boşluğu idi. Burayı aydınlatan yıldızlarla ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre;

“Yine geldi Oğlak, Kova, hem balık,
Bunlar doğdu, aydınlandı hep kalıg!”³²⁸

Eren tüz, Terazi (mizan) takımyıldızı aynı zamanda bir burç adı idi.³²⁹ Karakuş yıldızı, Terazi yıldızı yerine kullanılan bir isimdi. Hatta Jüpiter için söylenen bir tabir olarak geçmektedir. Bu yıldızı gören Türkler “Kara-kuş toğdı” derlerdi.³³⁰ Karakuş kartal manasına gelmekte ve şafakta doğmaktadır.³³¹

Terazi burcu hakkında Altay’daki Telüt Türkleri’nin inanışlarına göre Kugulbey isimli bir yiğit, 3 geyik kovalamış ve sonrasında geyikler tanrıya sığınmışlar. Sonra onlar 3 yıldız olmuş. Yiğidin oklarından biri kırmızıymış ve geyiğin birisini yaralayan bu kırmızı ok sebebiyle buna kanlı yıldız demişler. Bir Altay destanında bir avcı bütün geyikleri öldürünce Tanrı onu göğşe çekmiş ve avcının yay ve okları Terazi burcunu oluşturmuş. Kırgız inanışlarından bu konuyla ilgili alınan bilgilere göre ise tanrının yanına çektiği 3 dağ tekesini avcı vurmuş. Atılan oklar 3 yıldız oluşturmuş.³³²

Aşağıdaki metinden anlaşıldığı üzere Terazi sabah çıkan bir yıldız olmalıydı:

“Akın’ın kızı ay-çürökü,
Ya dostluk ile alırım, ya zor ile alırım.”
Terazi yıldızı çıkınca
Tan sararıp atarken,
Kül-çoro ile Kan-çoro,
Evden çıktılar...”³³³

On iki burcun adının geçtiği Eski Türk kaynaklarına nadir rastlanıldığı gibi Kutadgu Bilig’de önemli kısmı bulunmaktadır. Burayı bir bütün olarak eklemek gerekmektedir.

“Bir de on iki burç vardır; bunların bazıları iki evli bazıları ise tek evlidir.
Hamel bahar yıldızıdır, sonra Sevr geli; Cevza ile Seretan dürtüşerek yürür.

³²⁸ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.196.

³²⁹ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I, s.76.

³³⁰ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.275.

³³¹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.267.

³³² Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.268.

³³³ Radlof, W. (2012). *a.g.e.*, s.230.

Bak, Esed'in komşusu Sünbüle'dir; sonra Akreb ve Kavs'ın arkadaşı Mizan gelir.

Bundan sonra Cedi, Delv ve Hut gelir; bunlar doğunca gökyüzü aydınlanır.

Bil ki bunlardan üçü bahar yıldızı, üçü yaz, üçü sonbahar, üçü de kış yıldızıdır.

Bunların üçü ateş, üçü su, üçü yel ve üçü topraktır; bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir.

Bunlar birbirlerine düşmandır; Tanrı düşmana karşı düşman gönderdi ve savaşı kesti.

Uyuşmaz olan düşmanlar kendi aralarında barıştılar; görüşmez olan düşmanlar öçlerini ortadan kaldırdılar.”³³⁴

Kutadgu Bilig' den edinilen bilgilere göre; sıralamaya göre güneşin doğuşu anlatılırken önce terazi yıldızı sonra Yetigen daha sonra da boğa çıkardı.

“Önce Müşteri yıldızı kalkıp alev gibi, yerden yükselmeğe başladı.

Sonra Aygır ile Yıldırık yıldızları parladı, bunlara bir de Erentir katıldı; bu yıldızları kendine işaret bil.”³³⁵

Eski Türk yaratılış inancında Güneş, Yıldızlar ve Ay birlikte yaratılmıştı. Bu sebeple yıldızlara göre hareket etme atlı-göçebe bir toplumun hayat mücadelesinde önemli bir yer taşıyordu. Geceleri savaşırken ya da göç ederken ay ve yıldızlara göre şekil alıyorlardı. Bunun yanı sıra bir de gezegenlere verdikleri anlam ve değer söz konusuydu.

3.2.8. Gezegenler

Burada diğer bölümlerde de değinilen gezegenlere genel mayette bir bakış gerçekleşecektir. Birebir günümüze göre her gezegene verilen isimler o dönemde bulunmuyordu. Lakin günümüz astronomik bilgilerine çoğunlukla benzeşmektedir.

Radlof'un Türk destanlarından birinde öksüz bir çocuğun 9 geyik avladığından bahsedilir. Ögel'e göre muhtemelen orada bahsedilen avda geçen 9 geyik aslında 9 gezegene karşılık gelmelidir.³³⁶

³³⁴ Yusuf Has Hacıp, (1988). *a.g.e.*, s. 21.

³³⁵ Yusuf Has Hacıp, (1988). *a.g.e.*, s. 406.

³³⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.136.

Samanyolu, “gök yolu” veya “gök dere” manalarına gelmekteydi. Uygur Türkleri samanyoluna “yolak” Kırgızlar ise “kuç yolu” diyordu. Benzer manalar taşıyan isimler farklı Türk bölgelerinde kullanılmaktaydı. Bu durumdan anlaşılıyor ki Türklerin mesken tuttıkları bölgeler değişse de zihinlerinde pek bir değişiklik olmuyordu.³³⁷ Yakut Türkleri Samanyolunun göğün bir dikiş yeri olduğunu düşünürdü.³³⁸

İlk zamanlarda gök cisimlerine yultuz denilirken bu kelime yıldıza dönüşmüştür. 7 ve 9 sayıları ile onlarla üretilmiş diğer bazı rakamların (17, 19, 27, 29, 70, 90...) sayılarının Eski Türk astronomisinde var olması gezegen kuramının sistematikliğine bir kanıt olmalıdır.³³⁹

Çin astrolojisine göre her biri yedi yıldızdan oluşan toplamda dört büyük takımyıldızı bulunuyordu. Bu inanç muhtemelen Türklere de etki etmişti. Bu takımyıldızları sırasıyla; Kök-luu (göksel ejder), Kızıl-sagızgan (Kızıl saksagan), Ak-bars (ak veya ak alacalı pars) ve Kara-yılan (kaplumbağaya sarılmış yılan) idi. Bunlar karşılıklı hareket ediyor ve en büyük takımyıldızlarını teşkil ediyorlardı.³⁴⁰

Dört yönün simgesi olarak sayılan bu gruplar göründükleri zamana göre yönlerle eşleştirilmişti. Toprak kâinatın unsurlarının merkeziydi. Kuzeyde ateş, güneyde su, doğuda ağaç ve batıda da maden unsurları kabul edilmişti. Bunların ayrıntılı özelliklerine bakılacak olursa; Toprak unsurunun gezegeni Zuhale denen yıldız yani Satürn rengi sarıydı. Ağaç unsurunun yönü doğu mevsimi bahar rengi gök rengi göksel cisimi Gök-ejder (Kök-luu) ve Müşteri Yıldızı da denilen Jüpiter idi. Ateş unsurunun yönü güney, gezegeni Merih yani Mars ile Kızıl saksagan denilen bir yıldız ve Sin yıldızı idi. Mevsimi yaz rengi ise kıızıdır. Maden unsurunun yönü batı, mevsimi sonbahar rengi beyaz ve gök cismi ise Ak-bars (pars) denilen yıldız takımı ile Zühre yani Venüs ve Karaalp (Hü)* denilen yıldızdır. Son olarak Su unsurunun özelliklerine bakılacak olursa Ateşin zıddını oluşturur ve mevsimi kıştır. Rengi kara gök cisimleri ise; Kara-yılan, Merkür (Su yıldızı) ve Ülker yıldızından oluşmaktadır.³⁴¹

³³⁷ Ögel, B. (1991). *a.g.e.*, s.337.

³³⁸ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.279.

³³⁹ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s.140.

³⁴⁰ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.45.

* Eski Türklerin verdiği isim ile Karaalp yıldızı sonbaharda göğün en tepesinde gözüken bir yıldızdır.

³⁴¹ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.25-26.

Çu inanışlarına göre ilk ateşi bulan kişi Kök-lu takımyıldızının kalbi sayılan Sin yıldızına dönüşmüştü. Türklerin gök ayınleri sırasında en tepede bu yıldız bulunurdu.³⁴²

“Yarattı yeşil taş
Savurdu ürüng kaş
Tizildi Kara-kuş
Kaşgari, varak
Tün-kün üzeyürkenür.”

Bu beyitlerde bahsi geçen müşteri yıldızı ölçü unsuru olarak kullanılmıştır. Gökte beyaz yeşim taşına benzeyen yıldızlardan Kara-kuş gezegeni, gece ve gündüzün düzenini belirlemekteydi.³⁴³

Hunlara göre Gök Tanrısı şahit ederek ant içiliyordu. Bu törende göksel kılıç yani maden unsuru ve Merih yani Mars birlikte anılıyordu. Kazvini’ ye göre; Türkler savaşı iyi bilir. Bu Merih’ in sıfatıdır ve Merih onların yıldızıdır.³⁴⁴

Marcellinus’ un Hunların yaşantısı hakkındaki söylediklerine göre; “...daha da ötesi tüm harabiyetin ve çeşitli felaketlerin ki, bunları Mars’ın gazabını ortaya çıkarmıştır, orijin ve tohumları her yer âdet dışı ateşlerle gözükmektedir.”³⁴⁵ Mars ateş özelliğiyle eskiden beri anılan bir gezegendi. Demek yabancılar Türkler için bu benzetmeleri eski devirlerden beri kullanıyordu.

Avrupa’ da Kırmızı Yıldız olarak anılan Mars, Türklerde de bu rengi ile öne çıkmıştı.³⁴⁶ “Sokım” çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulan bir ağaç parçası ve üç tarafından delmek suretiyle okun üzerine konulan bir nesneydi. Ögel’e göre bu bir ısıklı ok idi.³⁴⁷ Bu durumda Mars’ a onun savaşçı karakterine uygun ve Eski Türkler için oldukça önemli bir savaş aletinin adını koymaları tesadüf olamaz.

Kiwan; Eski Türk yazıtlarında bahsi geçtiği üzere Satürn Yıldızı manasına gelmektedir.³⁴⁸

³⁴² Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.58.

³⁴³ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.47.

³⁴⁴ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s. 67.

³⁴⁵ Ahmetbeyoğlu, A. (2017). *a.g.e.*, s.93.

³⁴⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.262.

³⁴⁷ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.275.

³⁴⁸ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s.755-900.

Kutadgu Bilig’den alınacak olan bu kesitte gezegenlerin karakteristik özellikleri varmış gibi bahsedildiği görülmektedir.

“ Bütün âlemi dilediği gibi yarattı; dünya için güneş ve ayı aydınlattı.

Bak, feleği yarattı durmadan döner; onunla birlikte hayat da durmadan devreder. Mavi göğü ve üzerinde yıldızları yarattı; karanlık geceyi ve aydınlık gündüzü var etti.

Bu gökteki yıldızların bir kısmı süs, bir kısmı kılavuz bir kısmı da öncüdür.

Bir kısmını halk için aydınlatmıştır; bir kısmı kılavuzdur, insan yolunu kaybederse, bunlarla bulur.

Bazıları daha yüksek, bazısı daha alçaktır; bazıları daha çok; bazıları daha az parlaktır.

Bunlardan en üstte Zuhâl dolaşır; bir burçta iki yıl sekiz ay kalır.

Ondan sonra ikinci olarak Müşteri gelir; bir burcda on iki ay kalır.

Üçüncü olarak, Merih gelir, gazapla dolaşır; nereye bakarsa, yeşermiş olan kurur.

Dördüncüsü Güneştir; dünyayı aydınlatır; yaklaşanları, karşısına gelenleri ışığı ile aydınlatır.

Beşincisi Zühre’dir, sevimli yüzünü gösterir; sana severek bakarsa, müsterih ol.

Bundan sonra Utarit gelir; ona kim yaklaşırsa dilek ve arzularına kavuşur.”³⁴⁹

Utarit yani Merkür Türkler tarafından uğurlu sayılıyor ve dilek tutuluyordu. Hatta bu yıldıza “Tilek” (Dilek) de denmekteydi.³⁵⁰

Kırgızlar ile ilgili İbn-i Fadlan’ın verdiği bilgilerden onların güneye doğru ibadet ettiği Satürn ve Venüs yıldızlarına saygı gösterdiklerini ve Merih yıldızını uğursuz saydıkları bilinmektedir.³⁵¹

³⁴⁹ Yusuf Has Hacıp, (1988). *a.g.e.*, s.20-21.

³⁵⁰ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.263.

³⁵¹ Şeşen, R. (2012). *a.g.e.*, s.66.

3.3. Ay

Eski Türklerde Güneş, gezegen ve yıldızların önemi ve astronomik vasıfları hakkında değerlendirmeler yapıldı. Şimdi ise sırada Ay bulunuyor. Eski Türkler için en önemli astronomik öğelerden olan Ay, Tanrının bulunduğu gökteydi.

3.3.1. Ay İle İlgili Genel İnanışlar

Eski Türkler, Güneş, Ay ve Yıldızların bulunduğu tek bir gök değil her birinin ayrı ayrı bulunduğu farklı gökler olduğuna inanıyordu. “Gökler” deyiminin ifade ettiği bütün gök yukarıda da bahsedildiği üzere Tengri idi.³⁵² Hatta bazen Güneş Gök’ü ve Ay Gök’ü şeklinde söylemlere de rastlanmaktadır.³⁵³

Kelime anlamı gökteki Ay ve takvimdeki ay olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.³⁵⁴

Ay ve Güneş’in kutlu sayılmasının en büyük sebebi olarak Türkler onların kendilerini koruduğunu ve yanlış yola sapmaktan kurtardıkları inanışıydı.³⁵⁵

Ortaçağ İslam kaynaklarına göre Eski Türklerde Ay ve Güneşe tapınma ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Makdisi, Türkler arasında bazılarının güneşe taptığını nakletmiş; İdrisi, Kimekler’in güneşe tapınıldığından bahsetmiş ve Hudud-al-‘alam ise Çiğillerin güneşe ve yıldızlara taptığını belirtmiştir.³⁵⁶ Gömeç’e göre; Güneş ve Ay’a olan sevgi ve saygı hissi Çin kaynaklarında bahsedildiği gibi tapınma olarak anlaşılmamalıdır. Bu kültü tapınma adı altına toplamak oldukça yanlış bir söylem olacaktır.³⁵⁷

Eski Türkler atalarına kurban sundukları kutsal törenler icra ediyordu. Hükümdar gündüzleri güneşe, geceleri ise aya hizmet ediyordu. Göktürk, Uygur ve Tabgaçlar aya ve yıldızlara göre hareket ederlerdi.³⁵⁸

³⁵² Ögel, B. (2001). *a.g.e.*, s.701.

³⁵³ Ögel, B. (2001). *a.g.e.*, s.576.

³⁵⁴ Bazin, L. (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, (Çev. V. Köken) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

³⁵⁵ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 250.

³⁵⁶ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s.141.

³⁵⁷ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.174.

³⁵⁸ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.290.

Eski Türkler savaş halindeyken hücumu ancak Ay'ın büyüklüğüne göre karar verir buna göre hareket ederlerdi. Ligeti'ye göre bu durum hükümdarın başpapaz yerine geçen bir kimse olması sebebiyle Güneş'i selamlardı. Yeni ay gördüğünde ise bu durum uğurlu olarak görüldüğünden Ay da selamlanırdı. Ligeti, bu meseleye tapınma gözüyle bakmış ve Savaş halinde Ay ile ilgili verilen bu önemli kararı pek fazla yorumlayamamıştır.³⁵⁹ Türkler savaş halinde sadece Ay'a değil yıldızlara göre de hareket ederlerdi. Dolunay veya hilal çıktığında akın yapılır Ay batmaya yani küçülmeye başlayınca da ordular geri çekilmekteydi.³⁶⁰ Bununla ilgili fazla rivayet bulunmasının yanı sıra savaş görünürlüğünü arttırmak için kullanılan bir yöntem olsa gerektir.

Roux'a göre ise Ay büyüdüğü sürece hareket edilmez herhangi bir savaş başlatılmazdı.³⁶¹ Tatarlar ise savaş kararı alıp harekete geçmek için öncelikle ayın dolunay haline gelmesini beklerlerdi. Küçülen ay günlerini uğursuz saydıkları gibi Yeniyayı görünce ona tapınırlardı.³⁶² Burada Eski Türkler ile Tatarlar arasında ay inanışlarının benzer doğrultuda olduğu ancak tapınma olmadığı görülmektedir.

Yabgular sabahları uyanıp doğmakta olan Güneş'e selam verdikleri gibi geceleri de Ay' a saygıyla eğiliyorlardı. Bu durumda yabgular ibadetin gözetilmesi işini üstlenmişti.³⁶³

Ay, Tanrının bir gün soğuk bir suyun başında kılıcını çekmesi ve suya vurmasının ardından suyun parçaları göğe sıçraması ile oluşmuştu.³⁶⁴ Kıpçak kökenli bir rivayette bahsedilen ilk insanın adı Ay Ata idi.³⁶⁵ Buna benzer rivayetlerde genellikle Ay'ın Güneş tarafından oluşturulduğundan da bahsedilmektedir. Yine bu bilgi Eski Türklerde Ay'ın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Bir hükümdarın tahta çıkışında gün ve aydan kut aldığından bahsedilen bir metindeki motifler oldukça ilgi çekicidir. "Sevinç saadet sana geldi. Sana töreli töre değindi, seni kamu seçti, bey kılmak için. Yağız yerden bir ses duyuldu.

³⁵⁹ Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. S. Karatay). Ankara: TDK Yayınları. s.47.

³⁶⁰ Ögel, B. (2001). *a.g.e.*, s.90.

³⁶¹ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s.44.

³⁶² Uyar, M. (Ed.). *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, (2012). (Çev. A. Danuu), İstanbul: Ötüken Yayınları. s.117.

³⁶³ Klyashorny, S. G. ve Sultanov, T. İ. (2013). *a.g.e.*, s.70.

³⁶⁴ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.241.

³⁶⁵ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s.44.

Tunçu'dekiler... kurtuldu. Gök ve yer beraber sallandı. Gün ve ay görüştü. Önceki iligler böyle müzik çalarak, ihtişam içinde en yüksek tanrıya kurban sunar ve atalarını da davet ederlerdi.”³⁶⁶ Yani kut tanrıdan alındığı gibi ay ve güneşten de alınabiliyor anlamı çıkabilir. Ya da sadece ay ve güneş tanrısı karşılayan bir deyim olarak kullanılmış olmalıydı. Ayrıca bu metinde geçen Gün ile Ay' ın görüşmesi motifine sık rastlanmıştır.

Bilge Kağan'ın anıt mezarında bulunan balbalların birinde Ay ve Güneş motifleri dikkat çekmektedir. Bunun gibi birçok arkeolojik buluntunun üzerinde Ay simgesini görmek mümkündür. Güneş'in karşılığı yeryüzünde kağan iken Ay'ın karşılığı ise Katun idi.³⁶⁷

Ay, konar-göçer hayat tarzının vazgeçilmez unsurlardan biriydi. Göç esnasında yolu aydınlatma özelliğinden dolayı kutlu görünen Ay, Mani dininin kabulü ile kültürde etkinliğini arttırmıştır. Bu durumda belirtilenlerin yanı sıra Ay kültü Türk kültürünün çok daha erken dönemlerinde yerini aldığı anlaşılmaktadır.³⁶⁸

Manas destanında kişilere Ay ve Güneş'in birinden var olan kul deniliyordu. Manas'ın yiğitlerinden bir oğlan doğuyor ve onun için Ay gibi ağzı güneş gibi gözü vardı deniliyor.³⁶⁹

Mani şiirlerinden birinde Güneş ve Ay'ın tanrı gibi görüldüğü anlaşılmaktadır.

“Dört şahane varlığa ilahi
Tanrıya, ışığa, kuvvete, akla yalvarınız,
Güneş, Ay tanrılarımıza niyaz ederiz, Işık tanrısına,
Büyük Akide'ye, Mani hazretlerinin meleklerine
Saadet için tazarru ederiz;
Ey Tanrım, vücudumuzu koru, ruhumuzu kurtar,
Işık tanrıları, sizden saadet dileniyoruz,
Selametle yaşamamıza, bahtiyar olmamıza izin verin!”³⁷⁰

Eski Türk şiirlerinden birinde;

³⁶⁶ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.149.

³⁶⁷ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s. 73.

³⁶⁸ Gömeç, S. Y. (2015). *a.g.e.*, s.168.

³⁶⁹ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.8

³⁷⁰ Ligeti, L. (2011). *a.g.e.*, s. 258.

“Gökyüzündeki Ay tanrıya kendini kaptırarak,
Avcundaki cevheri bırakıverme
Her vakit yalnız dış görünüşü arayarak,
Hazır buza, su değildir diye, aldanıp kanma.”³⁷¹

“Ay Tanrı” ibaresi öğütleyici tarzda kaleme alınan bu gibi hikmetlerde Mani dini etkisi olduğu açıkça görülmektedir.

Yakut Türklerinden bir kız varmış. Sıkıntı içinde olan bu kız Ay’dan yardım istemiş. Bir gün kız gece su almaya giderken Ay inip kızı alıp götürmüş. Sonraları her dolunayda kızın omuzunda sırık ile iki kovanı görünürmüş. Kızdan bir zarar geleceğini düşünen Türkler dolunayda kimseyi aya baktırmazlarmış.³⁷² Bu inanış günümüzde Anadolu’nun bazı bölgelerinde halen var olmaktadır.

Kutadgu Bilig’de Ay yıldızların altında yedinci sırada anlatılmıştır. Saturn, Jüpiter, Mars, Güneş, Merih, Zühre ve Mertor’dan sonra geliyordu. “Bunların en altında ay (yalçık) dolaşır yürür (yorur); güneş ile karşılaştı hemen dolunay olur.” diye açıklanan bu durumda Ay yerine ilk kez “yalçık” kelimesi kullanılmıştır.³⁷³

“Bunlardan en altta Ay dolaşır; Güneş ile karşı karşıya gelirse, dolunay haline gelir.”³⁷⁴ Yani onlara göre Güneşle karşı pozisyona geçen Ay dolunay haline ancak o zaman gelmekteydi. Buradan anlaşıldığı üzere Eski Türkler Güneş ile Ay’ın hareketlerini çok iyi gözlemleyebilecek bilgiye sahiptiler.

Ay, Güneş ile bir bütün halinde destan ve masallarda yer almaktaydı. Ayrılmaz bir ikili olan Güneş ile Ay Eski Türk Astronomisinde büyük bir öneme sahipti.

3.3.2. Ay İle İlgili Deyimler

Ayın etrafında oluşan sisten bir halka yani ayın halesi için Anadolu’da ve diğer coğrafyalarda yaşayan Türklerde de bazı inanışlar bulunmaktadır. Kırgızlar bu durum için “Ay ağillanırsa süt kabını, güneş ağillanırsa küreğini hazırla” demektedirler. Bunun manası sütün ve ekinin bol olacağına dair bir rivayettir.³⁷⁵ Ağıl bir nesne ile

³⁷¹ Arat, R. R. (2007). *a.g.e.*, s.121.

³⁷² Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.249.

³⁷³ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.254.

³⁷⁴ Yusuf Has Hacı, (1988). *a.g.e.*, s.21.

³⁷⁵ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. s.256.

etrafı çevrili olan yer manasında kullanılmaktadır. Eski Türklerde ise ay ve güneşin etrafındaki halkayı anlatmak için kullanıldığı göze çarpmaktadır.³⁷⁶

Ay halelendi manasında kullanılan bir söz de “ay ewlendi” idi.³⁷⁷ En bilindik olarak “tolun ay” dolunay demektir. Ay 30 günden ibarettir ve senenin 12 parçasından her birine denirdi. Bunun sebebi bu süre ancak ayın geçmesiyle bitmesidir.³⁷⁸ “Tolun” ayın 14’ü olarak bilinir.³⁷⁹

Görülen eski Türk efsanelerinde Güneş ile sıcak, Ay ile soğuk bağdaştırılmıştır. Soğuk bölgede kalan Türkler Ay’a önem vermişlerdir. Hatta bu önemin sebebi olarak oralarda Ay’ın daha güçlü olduğu düşüncesine varılmış olunabilir. Bazı efsanelerden örnekle Ay, Güneşin öldüremediği kötü ruhları bile öldürebiliyordu.³⁸⁰ Bunun gereği olarak Karasal ve sert iklim koşulları gösterilebilir. Çünkü gece karasal iklimin görüldüğü yerler soğuk olmaktadır. Gündüz güneş ise sıcaklığı attıran en temel unsurdur. Türk coğrafyasında yukarıda kalan daha soğuk ve karanlık diye tabir edilen bölgelerde Güneş ışınlarını göremedikleri için Ay’ dan etkilenmiş olmaları muhtemeldir.

“Kış için hazırlan, gelse de kutlu yaz
Gece gündüz geçerek tükenir zaman ile ay.”

Bahsi geçen “tükenir zaman ile ay” cümlesinden çıkarılacak en önemli şey yılın on iki bölümüne ay denilmesi ve bunun sebebi olarak da Ay’ın bir geçişi ile tamamlanmasıdır.³⁸¹

Aşağıdaki metinde “Ay’da Güneş’e bağırın” deyiminden çıkarılacak mana kişinin gücünün ne kadar fazla olduğuna dair bir abartı olmalıdır.

“Amcam Tatar Kam,
Ünlü, sayın, yüce, kam,
Ayda güneşe de bağırın,
Mavi gökyüzünde kararını veren,

³⁷⁶ Ögel, B. (1991). *a.g.e.*, s.13.

³⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I s.259.

³⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I, s.82.

³⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I., s. 402.

³⁸⁰ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 250.

³⁸¹ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c. I, s.82.

Yukarıya bakarak bağıryorum...”³⁸²

“Ay tolun obolsa elgin imlemes” atasözünün anlamı ise “Ay dolun olduğunda elle gösterilmez.”³⁸³ Yani gözle görülen apaçık ortada olan mevzular için kullanılan bir sözdür.

Güneş ve Ay birbirinin zıddı olarak görülüyor, Güneş doğarken Ay batıdan batıyordu. Güneş’in öğlen ve yaz ekinoksunda zirveye ay ise yeryüzü sularının en dibine vardığı sanılmaktaydı.³⁸⁴

Eski Türk mitolojisinin dikkat çeken unsurlarından biri olan “Yelbegen” adında bir canavardan kısaca bahsetmek gerekir. Dev bir canavar olan Yelbegen’in Ay ve Güneş’i yediği için ay ile güneşin tutulduğuna dair bir inanış mevcuttu.³⁸⁵ Bazı efsanelere göre dolunay ortaya çıktıkça kurtlar Ay’a hücum edip onu yiyorlarmış. Tanrı ise yeniden Ay’ı diriltiyormuş.³⁸⁶

Kaşgarlı’ya göre; Ay tutulmasına “Ay tutundı” deniliyordu.³⁸⁷

Aşağıdaki efsanevi masalda “Güneşi ve Ay’ı yakalamak” deyimi geçmektedir. Burada güç göstergesi olarak Ay’dan ve Güneş’ten yararlanılmış olmalıdır.

“Han Püdey adını vermiş ona

Güneşi yakalamış,

Atın kulağına bağlamış;

Ayı yakalamış,

Atın kuruğuna bağlamış

Han Püday atına binmiş.

Kara Kula’ nın otağına binmiş.

Kara Kula’ nın otağına gitmiş,

Gitmiş.”³⁸⁸

“Üç oğlmdan ayrıldım; nafile doymadım. İltihak et.

Ben içteki Tör Apa; on beş yaşda küçük kardeşim, ağabeyim,

³⁸² Anohin, A.V. (2006). *a.g.e.*, s.129.

³⁸³ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c. I. s.82.

³⁸⁴ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.44.

³⁸⁵ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.717.

³⁸⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.51.

³⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.II., s.143.

³⁸⁸ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.75.

Prensesinden mükedder ayrıldım. Sizlerimden. Güneş, ay azdım
(delaletе düştüm.)”³⁸⁹

Begre yazıtında geçen güneş ay azdım deyiminden arada kalmak manası çıkarılabilir. Güneş ve Ay arasında kalmak iyi kötü gibi zıt manada kullanılmış olmalıdır.

Manas Destanında geçen bir kesitte;

“Er Manas’ın karşısına
Bir daha kimse çıkamadı,
Aydından ay korktu,
Işığında gün korktu, ay bulutlara saklandı,
Güneş buluta sığındı!”³⁹⁰

Ay bilgelik ve gizemliliğin simgesidir. Şamanların bazı dönemlerde eğitimlerinin önce Ay ile ilgili olması Ay’ın ilk bilgiyi simgelemesiyle ilişkili olmalıdır.³⁹¹

Bir Tuva kamının duasında geçen Güneş ve Ay motifine bakıldığında onların ne kadar değer gördüğü tekrar anlaşılmaktadır.

“Ayım gibi, güneşim gibi,
Aydınlıklar nerde var?
Anam gibi, babam gibi,
Sakin Burkan nerde var?”³⁹²

Eski Türklerin Ay ile ilgili deyimleri sosyal hayatlarında ne denli kullandıkları görülmüştür. Buradan Eski Türklerin Ay’ın hareketlerini iyi gözlemlediği, Ay’ın dönemlerini ayırabildikleri, dolunayı bilip kullandıkları ve Ay tutulmasını fark edip bunun üzerine düşünceler kurdukları bilgilerine varılmıştır. Bunun yanı sıra bir de unvanlar açıklanırsa bu sosyal yapının gök ile bağlantısı daha da net anlaşılabacaktır.

³⁸⁹ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s.481.

³⁹⁰ Radlof, W. (2012). *a.g.e.*, s.60.

³⁹¹ Bayat, F. (2015). *a.g.e.*, s.88.

³⁹² Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.75.

3.3.3. Ay ile İlgili Unvanlar

Hunların yöneticilerinden Motun için “Hsiung-nu’ların Yer ve Gök’ten doğmuş ve Güneş ve Ay’ın takdir ettiği büyük Shan-yü’sü” unvanı verilmişti.³⁹³ Uygurların unvanlarındaki değişimlere bakılacak olursa ikinci hanedandan itibaren “ay” ve “kүн” gibi Manihaizm’in etkileri gözlemlenebiliyor.³⁹⁴ Fakat күн ve ay daha önceleri zaten Türkler tarafından saygı görülen kültlerdi. Bu durumda sadece Manihaizm etkisi ile bu unvanların yerleştiğini söylemek yanlış olacaktır.

Hakan unvanlarında Manihaizm etkisiyle artık “Ay Tengri” ibarelerine rastlanmaktadır.³⁹⁵ Önceleri genellikle “Gök Tanrı” tabirinin kullanıldığı düşünüldüğünde aynı çevre içinde tamamen farklı bir boyut kazanmış yeni bir anlayış söz konusuydu.

Uygurlarda unvanlardan birine örnek olarak; “Kүн Ay Tanrıda kut bulmuş Ulug kut ornanmış, alpın, erdemin il tutmuş Alp Arslan Kutlug Kül Bilge-Tanrı Han” verilebilir.³⁹⁶ Böğü Kağan’ın unvanı Karabalsagun yazıtında; “Ay Tengride Kut Bolmuı Al Kutlug Bilge Kağan” şeklindeydi.³⁹⁷

“Gökte kut bulmuş, il itmiş (idare etmiş) Bilge Kağan”(746), “Gökte kut bulmuş, il tutmuş, alp, Külüg, Bilge Kağan”(759), “Ay Tengri’de kut bulmuş Külüg, Bilge Kağan”(789), “Ay tengride ülüg bulmuş, Alp, Ulug Kutlug Kağan”(795) gibi unvanlara rastlandığı gibi 808, 821, 825, 833 tarihlerinde tahtta olan kağanların unvanlarına “Gүн ve ay Tengri’ de (Gökte) bulmuş...” ibareleri eklenmiştir. Bunun gibi örnekler daha da çoğaltılabilir.³⁹⁸ Sadece yukarıda sayılan Türk devletlerinde değil Sibirler’de de Ay-sabar, Kүн-sabar gibi unvanlara rastlanmaktadır.³⁹⁹

Eski Türk Destanlarından birinde “Yine günlerden bir gün Ay Kağan’ın gözü parladı. Doğum ağrıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuğun yüzü gök; ağzı ateş (gibi) kızıl; gözleri ela; saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi.” cümlelerine rastlanmıştır. Buradaki Ay Kağan Oğuz Kağan için kullanılan bir

³⁹³ Golden, P. B. (2017). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay) İstanbul: Ötüken Yayınları. s.79.

³⁹⁴ Taşağıl, A. (2017). *Kök Tengri’ nin Çocukları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat. s.211.

³⁹⁵ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.302.

³⁹⁶ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.131.

³⁹⁷ Gömeç, S. Y. (2015). *a.g.e.*, s.81.

³⁹⁸ Ögel, B. (2001). *a.g.e.*, s.594.

³⁹⁹ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.152.

unvandır.⁴⁰⁰ Fakat dönemine göre bu adlandırma şekli çok rastlanılan bir gelenek değildir. Belli ki Ay, Uygurlar dönemindeki manasıyla geleneksel bir hükümdar unvanı olarak değil güzelleme olarak da kullanılıyordu.

Oğuz Kağan Destanı'na göre ışıktan çıkan bir kız vardı ve onunla Oğuz Kağan evleniyordu. Uygur kağanı Bugu Han da gökten inen bir kızla evlenmiştir. Buna benzer birçok ışık motifi olduğu gibi bir Altay destanı olan Kögütey destanında Kuzgun Kara Batır'ın kadınlarından birisi ay kızı diğeri ise güneş kızı olarak adlandırılmıştır.⁴⁰¹

Eski Türklerin astronomik düşünce yapılarının anlaşılmasında önemli yere sahip olan Kutadgu Bilig'de Adaletle Kün Toğdı, Devlete Ay Toldı, Akıla Ögdülmüş, Kanaate ise Odgurmuş adları verilmiştir. Onlar sırasıyla; hükümdar, vezir, vezirin oğlu ve vezirin akrabası idi.⁴⁰² Böylece Kün ve Ay kelimelerinin sırayla hükümdar ve vezire verilmiş olmasının altında yatan mana Türkler için önce Güneş'in sonra da Ay'ın geldiğinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Kutadgu Bilig'den alınan aşağıdaki parçada eserin temel taşlarından Ay-Toldı ve Kün-Toldı karakterleri ile ilgilidir. İslamiyet döneminde yazılmış bu eserde Eski Türk geleneklerinden ve astronomik sembollerden izler yakalamak mümkündür.

Eserin ilerleyen bölümlerinde Ay Toldı, kendi adının anlamını ve nereden geldiğini açıklayarak bazı bilgiler veriyor.

“Ay Toldı: Benim adımlı ve bu tabiatımı hâkimler bir aya benzetirler dedi.

Ay doğarken önce çok küçük doğar; sonra gün geçtikçe büyür ve yükselir.

Büyüyüp dolun ay haline gelince, dünyaya ışık saçar ve dünya halkı onun aydınlığından faydalanır.

Ay büyüyüp, tamamlanarak, en yüksek noktaya çıkınca, tekrar eksilmeğe başlar ve güzelliği gider.

Onun parlaklığı azalır ve sonunda kaybolur; sonra tekrar, küçük olarak, doğar ve yine büyür.

Benim de tabiatım bunun gibidir; bazen var bazen da yok olurum.

⁴⁰⁰ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s.212.

⁴⁰¹ Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *a.g.e.*, s.45.

⁴⁰² Yusuf Has Hacı, (1988). *a.g.e.*, s.7.

Ne kadar düşkün olursa olsun ben bir kimseye teveccüh edersem, onun ahvali, muhakkak, gittikçe düzelir ve güzelleşir.

Zenginleşip büyüyerek şöhreti yayılınca, ben ondan uzaklaşırım; onun da itibarı gider.”⁴⁰³

Demircinin koruyucusu olarak geçen Şaman literatüründeki “Kıday” kelimesi incelendiğinde kelimenin sonuna ay eklentisi muhtemelen Ay Tanrı inancı neticesinde oluşturulmuştur.⁴⁰⁴

Ay ile ilgili bir yer ismi olarak “Ay Köl” örneği verilebilir. Burası Uç şehrine yakında bir yerdi.⁴⁰⁵ Sadece kişiler için adlandırma yapılmıyor diğer astronomik ögelerde de olduğu gibi bazı nesne ve bölgeler de Ay kelimesi ile adlandırılıbiliyordu.

Sonuç olarak; Ay Eski Türk astronomisinde bilinen önemli unsurlardan biriydi. Onlar ay tutulmalarını net bir şekilde gözlemleyebildiği gibi aynı zamanda evreleri hakkında da bilgi sahibiydi. Ay’ın küçülüp büyümesi olarak gözlemlenen olaylar neticesinde zaman belirleyici unsur olarak kullanılmış (birinci ay, ikinci ay...v.b.) Türklerin hayatlarının önemli bir kısmında büyük rol sahibi olmuştur.

⁴⁰³ Yusuf Has Hacıp, (1988). *a.g.e.*, s.64.

⁴⁰⁴ Bayat, F. (2015). *a.g.e.*, s.68.

⁴⁰⁵ Sümer, F. (2006). *a.g.e.*, s.69.

4. HAVA OLAYLARI VE ON İKİ HAYVANLI TÜRK TAKVİMİ

Eski Türk Astronomisi incelenirken Türklerin hava olaylarını nasıl algılamış oldukları önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Bu sebeple bu bölümde önce yağmur ve bunun getirisi olan gök gürültüsü ile şimşek işlenecek daha sonra gökkuşağından bahsedilecektir. Ardından Eski Türk Astronomisi'nin var olduğuna kanıt olarak sunulacak olan 12 Hayvanlı Türk Takvimi ile ilgili bazı bilgiler verilecektir.

4.1. Hava Olayları

Eski Türklerin Yağmur ve gök gürültüsü ile ilgili anlayışları çoğu yazarca farklı anlaşılmıştır. Bundan dolayı her görüşe yer verilecek lakin yine de tek bir doğru çıkarılamayacaktır. Çünkü Eski Türkler ne kadar Gök Tanrı dinine mensup olsalar da aralarındaki geleneksel ayrımlar neticesinde farklı inanışlar da var olmuştur. Ayrıca göktekileri anlayış ve bunu ele alarak yarattıkları ayinlerle yaşayış şekillerine de yer verilmiştir.

Eski Türklerin gök gürlediğinde yukarıya ok atmalarının sebeplerinden biri olarak sevgi teması rastlanılan bilgiler arasındadır. Radloff'a göre; Eski Türkler gök gürlemesini sevdikleri için bağırarak sevgi gösterisinde bulunup ok atarlardı. Hatta bir yıl geçtikten sonra gök gürlemesinin olduğu yere gidilip kurbanlar kesilir şamanların yönettiği farklı ayinler de yapılırdı.⁴⁰⁶ Aslında “gök gürlemesinin duyulduğu yer” çok geniş bir tabirdir. Muhtemelen burada yıldırım düşen bir yer kastedilmektedir.

Taşağıl'dan edinilen bilgilere göre; buna benzer bir ayin aynen yıldırım düşüşü sebebiyle yapılır, yıldırımın düşmesinden korkmazlar bu gayet hoşlarına giderdi.⁴⁰⁷

Yıldırım düşünce Uygurlar göğe ok yöneltirlerdi. Volga Bulgarlarında ise yıldırım düşen yere yaklaşılmaz eğer bir eve geldiyse orası terk edilirdi. Bu durumda Roux'a göre; gök gürlemesi ve yıldırım ceza olarak algılanıyordu.⁴⁰⁸ Heredotos'un verdiği bilgiler ışığında; Thraklar şimşek ve yıldırım çıktığında tanrıların gözünü

⁴⁰⁶ Radloff, W. (1954). *Sibiryadan*. (I/I) (Çev. A. Temir). İstanbul: Maarif Basımevi. 128-129.

⁴⁰⁷ Taşağıl, A. (2017). *a.g.e.*, s.116.

⁴⁰⁸ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s.73.

korkutmak için gökyüzüne ok atarlardı.⁴⁰⁹ Bu oklar tanrının mesajına bir cevap niteliğindeydi.⁴¹⁰

Aynı zamanda şamanın göğesi çıkışı ile ilgili ritüellerde kam kendinden geçer ve gök gürlemesi ve şimşegi taklit ederek seslerini çıkarırdı. Böylece yukarı doğru çıkardı.⁴¹¹

Biri yıldırımdan öldüğünde ise dua edilir kurbanlar kesilip kemikleri yakılır at üstünde mezarların etrafında dönülürdü.⁴¹² Bu at üzerinde bir şeyin etrafında dönme meselesi birçok yerde karşılaşılan bir ritüeldir. Türkler için önemli olup kutsal nesneler etrafında dönerek kötülüklerden arınıldığına dair bir sonuç çıkarılabilir.

Eski Türkler için yağmurun habercisi olması sebebiyle yıldırım ve şimşek eğlenceli mutluluk verici bir tabiat olayıydı.⁴¹³ Bu sebeple yeni yılın başlangıcı olarak ilk yıldırım ve şimşek sayılırdı. Moğollar yıldırımdan korkar Türkler ise korkmaz koşturup bağırır göğesi ok atardı.⁴¹⁴ Tatarlar, gök gürültüsüne karşı büyük tepki verir korkarlardı. Hatta bir yolculuğa çıkılacaksa bile iptal edilir “Tanrıdan ses geldi” derlerdi.⁴¹⁵ Yıldırım korkusunu yaşayan milletlerin daha çok doğanın büyük güçlerine karşı mistik açıklamalar aradığı anlaşılmaktadır.⁴¹⁶

Eski Türklerde tabiat kuvvetlerine inanma bulunmaktaydı. Dağ, tepe, göl, ağaç, güneş, ay, yıldız gibi unsurların ruhlarının varlığına inanıldığı gibi şimşek yıldırım, gök gürültüsü gibi ruhların da varlığına inanılmaktaydı. Ayrıca bütün bu ruhların hem iyilik getirenleri hem de kötülük getirenleri mevcuttu.⁴¹⁷ Örneğin; Yakut Türkleri kötü ruhlara karşı gürültü yapıp onları kovalıyordu.⁴¹⁸

Eski Türkler için yağmurun habercisi olması sebebiyle yıldırım ve şimşek eğlenceli mutluluk verici bir tabiat olayıydı.⁴¹⁹ Şamanların yağmur duasında söyledikleri dua; “Tenggerenin kindiği yerde; yerdin kindidi, tenggerede” idi.

⁴⁰⁹ Herodotos. (2019). *a.g.e.*, s.333.

⁴¹⁰ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.366

⁴¹¹ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.104.

⁴¹² Radloff, W. (1954). *a.g.e.*, s.128.129.

⁴¹³ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.78.

⁴¹⁴ Ögel, B. (2001). *a.g.e.*, s.774.

⁴¹⁵ Uyar, M. (Ed.). *a.g.e.*, s.85.

⁴¹⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.368.

⁴¹⁷ Durmuş, İ. (2017). *a.g.e.*, s.78.

⁴¹⁸ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.366.

⁴¹⁹ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.78.

“Göğün göbeği yerde; yerin göbeği gökte”⁴²⁰ yani burada aslında gök ve yerin bağlı olduğu fikri ile tekrar karşılaşıyor.

Çinlilere göre gök gürültüsü ve şimşek de birer tanrı olarak kabul ediliyordu. Onlardaki efsanede “bulut ejderi” olarak tabir edilen bir ejderha kış aylarında toprakta uyur ilkbaharda ise yeryüzünden göğe yükselerek ilk yağmuru yağdırır. Buna göre ilk yağmur ilkbaharda oluşur ve Çinlilerce bayram olarak kutlanır. Bu esnada yere giriş ve çıkış anlarında gök gürlediğine dair bir inanış da mevcuttur.⁴²¹

Çinlilerin inanışlarına bakıldığında onların hava olaylarına karşı tutumları arasında benzerlikler olduğu gibi bazı farklar olduğu da açıkça ortadadır. Anlaşıldığı üzere Türkler şimşek ya da gök gürültüsünü tanrı statüsüne koymazdı. Onlarca bu unsurlar sadece kutlu sayılıyordu. Aynı zamanda iki tarafın da ilkbaharın gelişini bayram olarak kutlaması dönemin şartlarıyla gayet makul görünmektedir. Eski çağlardan günümüze kadar yağmur bereket ve bolluk getiren bir hava olayı olması sebebiyle devletlerin en önemli mekanizmalarından tarım ve hayvancılık kolunu etkiliyordu. Yağmur yeterli miktarda yağmazsa o yılın kuraklıkla geçeceği ve bunun sonucu olarak belki de yenilgilere uğrayacak, bağımsızlıklarının kaybedeceklerdi.

Yukarıdaki genel bilgiler haricinde bazı Şamanistlere göre yıldırım tanrısı vardı. Bu tanrının görevi yeryüzündeki kötülere bularak onların bulundukları yerlere, genellikle bunlar ağaçlardır, ateş göndermektir. Hatta bu ağaçlardan parça alınıp saklanırsa saklanılan yere kötü ruhların giremeyeceğine dair bir inanış da mevcuttur.⁴²² Fakat genel maiyette böyle bir anlayışın olmadığı yıldırım tanrısının Eski Türklerde var olmadığı bunun ancak bir tabiat kuvvetine inanma şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.

Yıldırım düştüğünde onun çivisi de ortaya saplanırdı.⁴²³ Yıldırım ile yeryüzüne gelen ruhların yağmur çivisi ile tekrar göğe çıkması sağlanırdı. Bu durum göğe yapılan saçılar olarak anılır törenler yapılırdı.⁴²⁴

⁴²⁰ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 329.

⁴²¹ Eberhard, W. (2019). *a.g.e.*, s.62.

⁴²² İnan, A. (2015.) *a.g.e.*, s.30.

⁴²³ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.369.

⁴²⁴ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.371.

Dede Korkut'tan alınan bir metinde yıldırımın felaketi ile ilgili bir inanışla karşılaşmıştır.

“Gökten bir yıldırım düşüyordu otağıma
Obama kara bir duman iniyordu
Kuduz itler salyalı dişleriyle
Evimi parçalıyorlar, delik deşik ediyorlardı
Kara saçım kargı gibi uzuyor
Gözlerimi kapatıyordu
On parmağım kanlıydı.”⁴²⁵

Altay Türklerinin bazı efsanelerinden anlaşıldığına göre kötü ruhlar yıldırımdan korkardı. Bazılarına göre yıldırımın düşeceğini hisseden kötü ruhlar sincap kılığına bürünürdü. Yıldırım ise onları arayıp bulur bu sebeple de genellikle ağaç üstüne düşerdi. Bunun daha da ilerisinde bir efsane olarak tanrının oğlunu öldüren sincabı dünyada bulup ondan öcünü almak için üzerine yıldırım düşürdüğüne inanılıyordu.⁴²⁶

Yıldırımın düştüğü yerdeki bulutların dişi olduğu düşünülürdü. Eğer çok fazla bulut varsa o yıl hayvanların sütlerinin de çok olacağı varsayılırdı. Tam tersi yıldırım düşmeyen tarafa erkek derlerdi. O tarafta bulut çoksa av hayvanlarının fazla olacağına dair inanışlar bulunmaktaydı.⁴²⁷ Bulutlara verilen cinsiyet yakıştırması onların bu tarz unsurlara karşı yapılan ayrımların aslında canlı varsayıp onlara kişi verdiklerinin de göstergesi sayılmalıdır.

Türklerdeki tabiat olayları Tanrının iradesiyle gerçekleşiyor olup gizli güçler aramaya gerek yoktur. Bu tarz düşünceler çok daha sonraları ortaya çıkmıştı.⁴²⁸

“Süt Köl’ ün üç purası,
Ayın ve güneşin yarattığı
Çemberin (davulun) üstündeki
[Duran] kara pura!
Töse ne kadar ayin yapılsa da,
Hep başımın zırhı ol.”⁴²⁹

⁴²⁵ (Ed.) S. Yalsızuçanlar. (2011). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Lacivert Yayıncılık. s.48.

⁴²⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.369.

⁴²⁷ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s. 351.

⁴²⁸ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.78.

⁴²⁹ Anohin, A.V. (2006). *a.g.e.*, s.70.

Divan-ı Lügati't-Türk'te geçen bir deyim olan "bulut kökredi" bulutun gürlemesi manasına gelmektedir.⁴³⁰ Bu durumda anlaşılıyor ki gök gürlemesi yerine bazen bulut gürlemesi tabiri de kullanılmaktaydı.

"Kök kürlendi" gök gürledi, "Kök tundi" ise gök bulutlandı, kapandı manasında kullanılmaktadır. "Kök bulutlandı" da denirdi.⁴³¹

Ayrıca gökyüzünden aralıksız yağmur yağdığında ise "kök bükürdü" denilmekteydi.⁴³² "Yağmur tındı" ise yağmur dindi yani sona erdi demektir.⁴³³ Yağmurun önemi ile ilgili yazılanlardan göğe bir kişilik verildiği anlaşılmaktadır. Örneğin;

"Yağa dursun yağmur, yayılsın çiçek
Kurumuş ağaçtan salınsın çiçek!"

Buradan da görüldüğü gibi yağmurun getirisi oldukça mühimdi.⁴³⁴

Altay Türkleri şimşek yerine "küygek" kelimesini kullanırdı. Şimşek çıkaran ruh tabiri için "küygekçi" kullanılırdı.⁴³⁵

Ayrıca şimşek kelimesi ile ilgili bir ayrıntıya girilecek olursa "yaşın" sözünün Divan-ı Lügati't Türk'te geçtiğini görüyoruz. Burada şimşekli bulut tabiri içinse "yaşnılg bulut" deyimini kullanılmıştır.⁴³⁶ Yaşın yaşnadı da şimşek çaktı manasına geldiği gibi "tenri yaşın yaşnattı" ise tanrı şimşeği çaktırdı demektir.⁴³⁷

Bir Göktürk efsanesinde Türklerin başında bulunan İdi-Nisibu adında birinden bahsedilmektedir. Bu kişi istediği zaman rüzgâr ve fırtına çıkarabilme özelliğiyle ünlüydü. Burada bahsedilen muhtemelen o kişinin yada taşı kullanan önemli bir kişi idi.⁴³⁸

Ya da taşı Türklerin kar, dolu yağdırdıkları bir çakıl taşı idi.⁴³⁹ Yakutlar buna sata derler ve onların inanışında bu taşlar hayvanlardan çıkarılırdı.⁴⁴⁰ Türklerin

⁴³⁰ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I., s.354.

⁴³¹ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.II., s.252,264.

⁴³² Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.II., s.252.

⁴³³ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.II., s.28.

⁴³⁴ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.357.

⁴³⁵ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.382.

⁴³⁶ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I. s.236.

⁴³⁷ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I., s.236.

⁴³⁸ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.389.

⁴³⁹ Şeşen, R. (2012). *a.g.e.*, s.55.

⁴⁴⁰ İnan, A. (2015.) *a.g.e.*, s.162.

inanişına göre en güçlü taş kurdun karnından çıkarılandır. Ya da taşının canlı olduğuna inanan Türkler bunu insan yüzüne benzetir yukarı kaldırırlarsa yağış başlardı. Bu taş dokunan bir kadın veya yabancı olursa taş gücünü kaybederdi.⁴⁴¹

Kırmızıya çalan bu siyah taş ile Türkler istedikleri zaman yağmur yağdırabiliyorlardı. Bir adam ağzına su getirip taş ile ellerini hareket ettirir ve hemen yağmur yağardı.⁴⁴² Kaşgarlı Mahmud’a göre; taş siyah ya da beyaz idi. Beyaz olan yüzüğe takılır, yıldırım, şimşek ve susuzluğa karşı koruma sağlamaktaydı.⁴⁴³

Türkler seferdeyken yağmur yağmalarını istediklerinde taştan çıkarıp tutarlardı. Hatta ne tarafta ya da hangi yoğunlukta bir yağış isterlerse bunu kontrol edebilirlerdi.⁴⁴⁴ Hazar ve Bulgarlarda da bu yöntem kullanılıyordu. Bir Yahudi rivayetine göre Batı Türkistan’da yaşayan dört Türk kabilesi “yede taşı” ile taş yağdırabiliyordu.⁴⁴⁵ Yede taşını ilk bulan ve kullananlar ise Türklerdir.⁴⁴⁶

Bu taş Begre Yazıtında “ Yatda tünürime adırıldım.” şeklinde bahsedilmiştir. Yat kelimesi Kaşgarlı Mahmud tarafından “hususî taşlarla yağmur, rüzgâr ve saire celb için yapılan kehanet” olarak tanımlanmıştır.⁴⁴⁷

Ayrıca gökkuşağı ile ilgili verilen bilgilere göre; Orhon yazıtlarında gök köprüsü diye adlandırılmıştır. Roux’a göre gökkuşağı yeni yılın kutlanmasıyla alakalı olduğu gibi bu bir ata kültürüdür.⁴⁴⁸ Bir başka kaynaktan edinilen bilgiler neticesinde “alkım” gökkuşağı demektir. Ayrıca Alakuşak kelimesi de kullanılırdı. Düşmekte olan yağmurun ışık kırılmasıyla oluşturduğu yansıma Türkler tarafından ebemkuşağı olarak da anılmıştır. Umay ananın gökyüzünden inmesi için gökkuşağını kullandığına dair rivayetler bulunmaktadır. Yani yerle göğün birleşimi, aradaki bağlayıcı bir yol olarak düşünülmüştür.⁴⁴⁹

Eski Türk hikâyelerinden birinde gökkuşağına ok atıldığına dair bilgiye rastlanılmıştır:

⁴⁴¹ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.126.

⁴⁴² Şeşen, R. (2017). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat. s.196.

⁴⁴³ Kaşgarlı Mahmut (2017). *a.g.e.*, s.17.

⁴⁴⁴ Şeşen, R. (2012). *a.g.e.*, s.58.

⁴⁴⁵ Togan, Z. V. (2019). *a.g.e.*, s.32.

⁴⁴⁶ Togan, Z. V. (2019). *a.g.e.*, s.41.

⁴⁴⁷ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s.485.

⁴⁴⁸ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s. 73.

⁴⁴⁹ Karakurt, D. (2011). *a.g.e.*, s.25.

“Gün doğarken gökyüzüne bir gökkuşağı tutunacak,
Ortasında kırmızı bir kuşak olacak.....
Ona okunu at
O siyah boğanın yüreğidir!”⁴⁵⁰

Tokuzoğulları ülkesine varan İbn Fadlan’ın verdiği bir bilgiye göre onlar gökkuşağını görünce bayram yapar sevinirdi. Hatta batıya dönüp namaz kıldıklarını söylemektedir. Yani Tanrılarına tapınmalarını kastetmektedir.⁴⁵¹

Bir ayin duasında gökkuşağı;
“Altmış iki ay gökkuşağı”
Omurga kemiğinde ve
Boynunda yerleşti
Yetmiş iki yeryüzü gökkuşağı
Kollarının ucunda yerleşti.
İyi bir şey hissettiğinde,
Kelebek gibi uçarsın.
Kötü bir şey hissettiğinde,
Sönen aya benzer kara taş gibi oluyorsun.”⁴⁵²

“Yel kögen” Divan-ı Lügati’t Türk’te geçen ve gökkuşağı manasında kullanılan diğer bir kelimedir.⁴⁵³

Kamın seyahatlerinde kullandığı merdiveni 9 basamaklı olması özelliğiyle gökkuşağına benzetilmekteydi.⁴⁵⁴ Şamanın davulunda pura adında bir gökkuşağı resmi vardır. Aynı zamanda Gök gürlemesinin puranın sesi olduğuna inanırlardı.⁴⁵⁵

Gökkuşağı şaman davulunda da önemli simgelerden birini teşkil ediyordu. Yay şeklinde olup 3,4 veya 5 taneden oluşan çizgiler grubudur. Bunlar aynı zamanda insan kaburgasını tasvir ederdi. Şaman davulundaki gökkuşağı sayısı tam net değildir. Üç ile atmış sekiz adet kadar çizilmiş örnekler mevcuttur.⁴⁵⁶

⁴⁵⁰ Radloff, W. (1999). *a.g.e.*, s.80-81.

⁴⁵¹ Şeşen, R. (2012). *a.g.e.*, s.66.

⁴⁵² Radlof, W. (2012). *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁵³ Kaşgarlı Mahmut (2017). *a.g.e.*, s.237.

⁴⁵⁴ Gömeç, S. Y. (2016). *a.g.e.*, s.93.

⁴⁵⁵ Anohin, A.V. (2006). *a.g.e.*, s.70.

⁴⁵⁶ Anohin, A.V. (2006). *a.g.e.*, s. 68.

“Yeryüzüne saplanan gökkuşağı!

Aylı güneşli gökyüzü!

Altmış sekiz ak gökkuşağı!

Halkı yaratan

Ata ve babaların gökyüzü!

Mutlu insanları yaratan...”⁴⁵⁷

Bu metinde yaratıcının gücü hem ay ve güneş ile nitelendirilmiş hem de gökkuşağının önemine vurgu yapılmıştır.

Eski Türklerde gökte oluşan hava olayları tanrının bir işareti olarak algılanmış ve buna göre hareket edilmiştir. Tıpkı Güneş, Ay ve Yıldızlara göre hareket mevcutsa gökten yağan yağmur da açan gökkuşağı da onlar için mühimdi. Bunun şaman davullarındaki motiflerinden de olağanüstü algılandığı ve genel olarak iyiye yorulduğu görülmektedir.

4.2. On İki Hayvanlı Türk Takvimi

Eski Türkler On İki Hayvanlı Türk Takvimini bulup kullanması açısından çağına göre önemli bir buluş sergilemiş ve komşu devletlere de etki etmiştir. Burada takvimin menşei meselesinden bahsedilerek Eski Türklerin gök algısı sonucunda oluşturulmuş bu takvimin özellikleri aktarılacaktır.

Türk hakanlarından biri vezirinden önceki yapılan savaşlarla ilgili bazı bilgiler ister ancak vezirler savaşların ne zaman yapıldığını yanlış hatırlar aralarında anlaşılamazlar. Kurultayda alınan kararla madem öyle buna on ikiye denk bir takvim oluşturulması ve bunlara da hayvan isimleri verilmesi kararı alınmış yılların hesabı da birbirini takip eden döngüler halinde anlaşılın diyerek onaylarlar. Bu durumda yılların hangi isimle anılacağına karar verilmesi gerekmektedir. Hakanın ava çıktığı bir gün hayvanların nehre sıkıştırılması ile çoğunun atlatamadığı görülmüş ve yalnızca nehirden karşıya tam 12 hayvan geçebilmiştir. Böylece ilk nehri geçen hayvan olan “sıçgan” yani faredir. Ardından diğer hayvanlar da sırayla bir yılın adını alır. Bu takvimin bulunması ile ilgili anlatılan bir hikâyedir.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ Anohin, A.V. (2006). *a.g.e.*, s.115.

⁴⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I., s.344,345.

Öncelikle Türk takviminde yılların adları şöyledir;

sıçkan (fare)

Ud (sığır, öküz)

Pars

Tawışkan (Tavşan)

Nek (Timsah)

Yılan

Yund (at)

Koy (Koyun)

Biçin (Maymun)

Takagu (Tavuk)

İt (Köpek)

Tonğuz (Domuz)⁴⁵⁹

Türkler yaşamları boyunca bulundukları yerlerin kültür çevresi doğrultusunda zaman kavramını kullanmıştır. Bulundukları kültür çevresi gereği hayat Eski Türkleri yaylaktan kışlağa kışlaktan yaylağa taşımıştır. Bunun doğrultusunda kışlak ve yaylak zamanları ayarlanmış buna göre hareket edilmiştir.⁴⁶⁰

Takvim isimlendirmeleri aylar için değil yıllar için yapılmıştır. Aylar ise birinç (birinci), ikinç (ikinci) şeklinde ayırt ediliyor, 12 bölümden oluşuyordu.⁴⁶¹ Türkler bir yılı dört mevsime bölerek ay oluşturmuşlardı. Her üç ayın farklı bir adı vardı. İlk olarak baharın gelişiyi başlayan 3 aylık periyoda “oglaq ay” denilmiştir. İkincisi oğlağın bu dönemde büyümesi sebebiyle “ulug oglaq ay” dır. Üçüncüsü ise yaz ortasına denk gelen “ulug ay” sütun bereketli olması açısından anılan bir dönemdi.⁴⁶² Bunun haricinde Kaşgarlı Mahmud’un çok az kullanılması sebebiyle bahsetmediği bazı ayların var olduğu bilinmektedir. Ancak bu konu hakkında detaylı bilgiye ulaşılamamıştır.

⁴⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I., s. 346.

⁴⁶⁰ Durmuş, İ. (2004). “Eski Türklerde Zaman ve Takvimler”, *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, (Ed. Öcal Oğuz), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları. s.1-13.

⁴⁶¹ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.329.

⁴⁶² Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I. s.347,348.

Yılların değil ayrıca günlerin ve saatlerin de 12'ye bölündüğü bir sistemin oluşturulduğu ilk takvimdir.⁴⁶³ Hatta yıl, ay ve saatin de 12 hayvan ile bağdaştırıldığı bilinmektedir.⁴⁶⁴ Zaman hesabı Eski Türklerin bozkır kültürünü yaşayış şekillerine göre oluşturulmuştur.⁴⁶⁵ Türklerde zaman kavramı bazen belirli bir süreyi temsi ettiği gibi bazen de sınırsız bir süreyi temsil etmek için kullanılırdı.⁴⁶⁶

Gün 12 kısımdan oluşur ve bu kısımlara “çağ” kelimesi kullanılırdı.⁴⁶⁷ Gün gece yarısından itibaren başlar 22 Aralık tarihi ise kışın gündüzün uzamaya başladığı ilk gün olan yılbaşı olarak kabul edilmekteydi.⁴⁶⁸

Eski Türklerin astronomik hesaplamalarında sayı dizileri mühimdi. 12'li sistem kullanıldığı gibi altmışlı sistemin (seksajesimal sistem) de kullanıldığı görülmektedir. Altmışlı sistemi Çin ve Hintliler de astronomik hesaplamalar için kullanıyordu.⁴⁶⁹

Yabancı görüşler Türklerin bu takvimi 6. Asırdan önce bilmediklerine dairdir. Ancak bu durumda Asya Hun, Avrupa Hun, Tabgaç, Sabar devletlerinin takvimsiz yaşadıklarını gösterir. Bu sebeple de Chavannes gibi bazı bilim adamlarının bu gerçeği görüp yüzde doksanının Türk isimlerinden kurulu takvimin tabi ki Türklere ait olması gerektiğini söylemişlerdir. Ayrıca Çin gibi yerleşik bir devletin bu isimlendirmeyi kendilerinin yapmış olmalarındansa bozkırlı için bozkır terimlerini ve hayvanlarını kullanmaları olağan olandır. Esas olan Çinceye çevrilerek daha sonra Türk takviminin orada da kullanılmaya başlanmış olmasıdır.⁴⁷⁰

Eberhard'a göre; Türklerin en geç Milattan sonra ikinci asırdan itibaren 12 Hayvanlı Takvimlerinin varlığı tespit edilmiştir.⁴⁷¹ Bunlara ek olarak Türklerin 6. Asra kadar takvimsiz yaşamış olma görüşü böyle güçlü ve gökle iç içe yaşamış bir devlet için pek mümkün gözüküyor.

Wang Yen-te'ye göre; Türk memleketlerinde Çin takvimi kullanılıyordu.⁴⁷² Ligeti'ye göre Türklerin içlerinden bazıları hükümdarın saltanat yıllarını temel alarak

⁴⁶³ Roux, J. P. (2012). *a.g.e.*, s.147.

⁴⁶⁴ Roux, J. P. (2017). *a.g.e.*, s.119.

⁴⁶⁵ Kafesoğlu, İ. (2001). *a.g.e.*, s.269.

⁴⁶⁶ Durmuş, İ., “a.g.m.” s.1-13.

⁴⁶⁷ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.329.

⁴⁶⁸ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.329.

⁴⁶⁹ Kahya, E. Eski Türklerde Bilim, *Türkler Ansiklopedisi*, c.3. s.400-418.

⁴⁷⁰ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.330.

⁴⁷¹ Eberhard, W. (1996). *Çin' in Şimal Komşuları*. (Çev. Nimet Uluğtuğ) Ankara: TTK. s.139.

⁴⁷² Ligeti, L. (2011). *a.g.e.*, s.248.

bir zaman anlayışı geliştirmişlerdir. Bazılarınınsa Kalaçakra kronolojisinin temeli olarak ele alınan 12 yıl ile bölümlendirilmiştir. Bu 12 yıllık devir tarihi açıklamaya yetmediği zaman demir, toprak ve ateş gibi unsurlarla ayrılmıştır. Daha sonra bunları erkek ve dişi olmak üzere iki katı unsura çıkararak 60 yıllık bir dönem oluşturmuşlardır. Büyük Müşteri devresi de zaten bu kadardır.⁴⁷³

Chavannes'e göre; On İki Hayvanlı Takvim Türklerden neşet etmiştir. Çünkü Güneş ve Ay kültü bulunan bir kavmin böyle bir dönümü bulma ihtimali daha yüksektir.⁴⁷⁴

Orta Asya'da Türkler 3.yıla Aslan diyordu. Lakin Çinliler başlarda Aslan derken daha sonraları Marco Polo'nun verdiği bilgilere göre bu yıl Kaplan olarak geçiyordu. Bu durumda anlaşılıyor ki Çinliler Türklerden alırken zamanla değiştirip kendilerine uyarlamış olmalıdırlar.⁴⁷⁵

12 Hayvanlı Takvim Göktürk, Uygur, Bulgarlar ve hatta Hunların bile kullanmış olduğu yaygın bir sistemdir. Göktürkçe kitabeler, Uygurca vesikalar, Bulgar kitabeleri 12 hayvanlı takvim aracılığıyla tarihlenmiştir. Ayrıca 14-15.yy arasında "Tarih-i Türki" ya da "Sal-i Türkan" denilen Türk takvimi İslam kaynaklarına konu olmuştur.⁴⁷⁶ Türklerin bu kadar yaygın bir coğrafyada bu denli kullanıyor olmaları da kendi icatları olduğuna delil olmalıdır.

Bulgarların eski Slav-Kiril alfabesiyle yazılmış Türk müçel yani hayvanlı bir takvimleri olduğuna dair bir liste kayıtlara geçmiştir. Bulgarların menşei meselesine açıklık getiren bu belgenin önemi büyüktür.⁴⁷⁷ Hem Bulgarların kimliğine hem de takvimin Türk esaslı olduğuna dair bir belge niteliği taşıdığı söylenebilir.

12 Hayvanlı Türk Takviminin ilk başlarda Ay yılı esasına göre oluşturulduğu düşünülmektedir. Daha sonraları Göktürkler zamanında Güneş yılı esasına göre dönüştürüldüğüne dair ortak bir kanı bulunmaktadır.⁴⁷⁸ Yıl hesabı güneşe ve ay hesabı da Ay hareketine göre yapıldı. Belli bir dönemden sonra bu yöntemin hem Ay hem

⁴⁷³ Ligeti, L. (2011). *a.g.e.*, s.286-287.

⁴⁷⁴ Eberhard, W. (1996). *a.g.e.*, s.93.

⁴⁷⁵ Chavannes, E. (2020). *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul: Selenge Yayınları. s.43.

⁴⁷⁶ Kafesoğlu, İ. (2001). *a.g.e.*, s.296.

⁴⁷⁷ Togan, Z. V. (2019 *a.g.e.*, s.215.

⁴⁷⁸ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.329.

Güneşe göre yani karma olduğu varsayılabilir.⁴⁷⁹ Belli ki Türklerin daha sonraları Çin uyarlamalarını kullanması söz konusu olmuştu.

Tavkul'a göre; bunda en büyük etmen Çinlilerin bu takvimi teknolojik faaliyetlerinin daha fazla olması sebebiyle geliştirdikleri güneş yılı esasını bulmalarıdır. Böylece Çinliler başta Türklerden aldıkları takvimi geliştirip gelişmiş halini Türklerin kullanmasını sağlamıştı.⁴⁸⁰

Müslümanlar, Türkler ve doğuluların kullandığı takvim genellikle Kameran sene on iki aydan oluşan basit yapıdadır. Ortalama 354 günden oluşur. On üç aya göre düzenlenen kameri takvim de bulunmaktadır. Bu takvim de Türkler, Yahudiler, Hintliler, eski Yunanlar, doğulular ve Araplar kullanmıştır.⁴⁸¹

12 Hayvanlı Takvim'in menşeyini Türklere atfedenlerin genel dayanak noktalarından birisi de Çinlilerin eski metinlerinde buna dair bir kayıt bulunmadığı yönündedir. Buna ek olarak bu takvimin ilk bahsini edenin Türk olduğuna dair bir Çin kaydı da bulunması takvimin Türklere atfedilişine kanıtların en büyüğüdür.⁴⁸² Çinlilerin çok eski dönemlerden beri oluşturdukları hanedan yıllıkları göz önünde bulundurulduğunda mantıklı olan bunu orada kendilerinin bulduğuna dair bilgiler paylaşmalarıdır. Lakin neredeyse her şeyden bahseden Çinlilerin bundan bahsetmemiş olmaları pek olası değildir.

Çin'de daha sonraları yeni unsurları da içinde barındıran bu yeni takvim Uygurlara değiştirilmiş şekliyle etki etmiş olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.⁴⁸³ Bunun da yine etkisi olarak Uygurların değiştirdiği yaşam tarzlarının maruz bıraktığı Mani dininin bir etkisi olarak görülebilir.

12 Hayvanlı takvimin menşeyini Türklere atfedenlerin genel dayanak noktalarından birisi de Çinlilerin eski metinlerinde buna dair bir kayıt bulunmadığı yönündedir. Buna ek olarak bu takvimin ilk bahsini edenin Türk olduğuna dair bir Çin kaydı da bulunması takvimin Türklere atfedilişine kanıtların en büyüğüdür. Çinlilerin çok eski dönemlerden beri oluşturdukları hanedan yıllıkları göz önünde

⁴⁷⁹ Çoruhlu, Y. (2000). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi. s.170.

⁴⁸⁰ Tavkul, U. (2007). Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 25-45.

⁴⁸¹ Şeşen, R. (2017). *a.g.e.*, s. 197.

⁴⁸² Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.46.

⁴⁸³ Esin, E. (2001). *a.g.e.*, s.46.

bulundurulduğunda mantıklı olan bunu orada kendilerinin bulduğuna dair bilgiler paylaşmalarıdır. Lakin neredeyse her şeyden bahseden Çinlilerin bundan bahsetmemiş olmaları pek olası değildir.

Moğollar 12 Hayvanlı takvimi kullandıkları gibi ona on renk ve on iki yılı beraber yürüten sürümünü kullanmışlardır. Onlara bu takvimi Çin, Kitan ve Cürcenler öğrettiği düşünülmüştür. Tatarlar daha önceleri otların yeşermesini bir yıl ayın doğuşunu ise bir ay olarak kabul ederlerdi. Birine yaşı sorulursa otlar şu kadar kez yerleşti şeklinde cevap verirlerdi.⁴⁸⁴ Bu durumda yukarıda verilenlerin doğrultusunda 12 Hayvanlı takvimi öğretenlere Türkler dâhil edilebilir.

Savaş sırasında “zaman” Ay ve Güneşe göre şekil alan bir gelenek halindeydi. Güneş, günlük Ay ise yıllık yararlanılan astronomik unsurlardandır. 24, 12, 6, 4, 3 rakamları takvim ve zaman birimleri için kullanılan rakamlardır. Bunlarla sadece astronomik maddelerde değil sosyal, askeri, dini konularda da karşılaşılmaktadır.⁴⁸⁵

Oğuzların ikili devlet teşkilatı ile doğu batı şeklinde yönetim birimlerinin olması, 4 köşe, 6 köşe gibi soylu boyların bulunması, Ordunun 24 tümen oluşu yukarıda bahsi geçen sosyal düzen anlayışına örnektir.⁴⁸⁶

24 Tümen düzeninin Hunlar ile başladığı tarih kayıtlarında mevcuttur. Fakat ne zaman başladığı ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Motun tek tümene komuta etmek üzere atanıyor fakat bu geleneğin ilk olduğuna dair bir bilgi vesikada bulunmuyor.⁴⁸⁷ Motun’un M.Ö. 209 civarında 24 tümene sahip olduğu bilgisine sahip olmakla beraber bu dönemin çok daha öncesinde bahsedilen düzenin oluşturulduğu düşünülürse 12 Hayvanlı Türk Takviminin kullanılış tarihi de o derece eskiye dayandırılabilir.

12 Hayvanlı Türk takvimi Kazak, Kırgız, Altay ve Hakaslar arasında halen günümüze kadar kullanılmaktadır.⁴⁸⁸ 12 Hayvanlı takvimin Meksikalılarda var olduğu bilinmektedir Şekil olarak da 13’er günden 2 hafta ve artı 4 gün olarak bir ay saymaları, bazı kabilelerin 24 Şubat ve 12 Mart gibi tarihlerden birisini yılbaşı olarak kabul etmesi gibi birçok ortak nokta bulunmaktadır. Yani Orta Asya’dan Amerika’ya izlerini

⁴⁸⁴ Uyar, M. (2012). *a.g.e.*, s.116.

⁴⁸⁵ Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. (I) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi. s.55.

⁴⁸⁶ Ögel, B. (2003). *a.g.e.*, s.319.

⁴⁸⁷ Ögel, B. (2015). *a.g.e.*, s.151.

⁴⁸⁸ Çandarlıoğlu, G. (2003). *a.g.e.*, s.101.

taşımaktadır.⁴⁸⁹ Bazı tarihçilerin verdiği bilgilere göre takvimi Kırgızların bulduğuna inananlar da mevcuttu.⁴⁹⁰

Her yıl Türklere göre farklı manalar taşır ve bu manalara göre bazı önlemler alınır. Örneğin Hakasların geleneklerine göre; Pars yılında iklim sert geçer. Nehirler donar, darı, arpa, buğday ekerlerdi. Ekinler 3.ayda ekilip 9.ayda biçilirdi.⁴⁹¹ Eski Türklere göre her yılın bir özelliği vardı. Bu yüzden her yeni yıldan yeni bir beklenti içine girerlerdi. Öküz yılında savaşlar çoğalır, Tavuk yılında insanlar iyi geçinemez ancak yiyecek fazla olur, Yılan yılı geldiğinde yağmur bolluk getirir, domuz yılı ise karlı ve soğuk geçerdi.⁴⁹²

Daha ayrıntılı ele alınacak olursa, Sığan yılında; karmaşa olur hırsızlıklar artar yılın sonunda savaş olurdu. Halk böceklerden zarar görürdü. Yılın ortası rahat geçer yağmur az olur meyveler bol olurdu. Ud yılında; savaşlar artar mevsim normal döngüsünü yaşamaz farklı olur. Kış şiddetli ve kısa olur. Meyveler zarar görür fitne ve karışıklık görülürdü. Bars yılında; halk arasında düşmanlık ve karmaşa olur. Çekirgeler çoğalır yazın uzun sıcaklar kış ve bahar aylarında ise uzun soğuklar görülür. Bu yılda aynı zamanda depremlerin olduğuna dair bilgiler de kaydedilmektedir. Tavşan yılında; nimet çok olmasının yanı sıra hastalıklardan kadın ve çocuk ölümleri çok görülür. Yağmur çok yağar, ırmak ve çeşmelerin suyu bol olur. Barışıl bir yıl olma özelliği vardır. Lu (Ejder) yılında; kar ve yağmur iyi yağar böylece bolluk olur. Arpa ve buğday iyi mahsul vermesine rağmen bazı mahsullere zarar gelir. Yılan yılında; Meyve az olur kıtlık yaşanır. Kurak bir yıl geçer. Kışları soğuk ve uzun olur. Yerdeki böcekler artar hükümdarlar arası mücadele olurdu. Halk arasında türlü hastalıklar çoğalırdı. Yond yılında; savaş çok olur, hayvanlarda hastalık olur karışıklık ve fitne olurdu. Koyun yılında; nimet artar insanlar iyilik yaparlar. Bir karışıklık çıksa bile hemen çözülür. Genellikle barış yılıdır. Biçin yılında; savaş çok olur halk zulüm görürdü. Meyveler özellikle de üzüm zarar görürdü. At, deve gibi hayvanlar ölürdü. Tavuk yılında; yiyecek bol olur fakat karışıklık çıkar. Hastalık ve savaşlar olur. İt yılında; At ve katır ölümü olur. Kış soğuk geçer veba ve ölüm korkusu oluşurdu.

⁴⁸⁹ Togan, Z. V. (2019). *a.g.e.*, s.27.

⁴⁹⁰ Bartold, W. (2017). (Ed.). K. Y. Koprıman- İ. Aka, *a.g.e.*, s.8.

⁴⁹¹ Radloff, W. (1954). *a.g.e.*, s.138.

⁴⁹² Kaşgarlı Mahmud (2013). *a.g.e.*, c.I., s.347.

Domuz yılında; kar ve soğuk çok olur karışıklık çıkar tehlikeli hastalıklar olur, hükümdarlar arası mücadele çok olur. Meyveler bollaşır, hayvan ölümü çok olurdu.⁴⁹³

Şine-Uzu yazıtında geçen yıl isimlerine dikkat edilecek olursa; “Ozmış Tegin Han olmuş. Koyun yılında üzerine yürüdüm. İkinci harbi ilk ayın altıncı gününde yaptım.... Tuttum; hatunu orada aldım. Türk kavmi orada bütün (?) yok oldu. Andan sonra tavuk yılında [745]... kavm... duyup... Üç Karluklar fena düşünüp kaçıp gitti. Geride (garpta) On oklar girdi. Domuz yılında [747] harp yaptım...”⁴⁹⁴ Koyun, tavuk ve domuz yılının bahsi geçtiği tespit edilmektedir. Zaten Uygurlar’ın 12 Hayvanlı Takvimini kullandıkları biliniyordu.

Uygurlar Manihaizm ve Budizm’den etkilenecek 12 hayvanlı takvime bu dinlerde yer alan bazı tanrıların da isimleri verildiği görülmüştür. Bu gelenek belki de eski dinleri olan Gök tanrı dininin farklı bir versiyonuydu. Yani belki de eskiden ongun olarak gördükleri hayvanlar Uygurlarda tanrı isimlerinin yerini almıştı. Dolayısıyla insanlar doğan kişinin aldığı özellikleri o ay veya yılın tanrısı ile özdeşleştirmiş olmalıydılar.⁴⁹⁵ Buna benzer bir gelenek halen günümüzde devam etmektedir.

Türkler arasında Orhun Yazıtlarından anlaşıldığı üzere 692’den 735’e kadar yıl adlarının örneklerine rastlanmaktadır. Chavannes’e göre 12 Hayvanlı Türk Takvimi için bilinen en eski tarihlendirme budur.⁴⁹⁶ Takvimin Göktürk dönemi ile geliştirilmesinden çıkan sonuç geniş ve çok yönlü bir eğitim teşkilatının olduğunun göstergesidir.⁴⁹⁷ Ayrıca bir başka zaman belirleme sistemi olarak geyik böğürtüsü, küçük hayvanın doğumu, göçmen kuşun dönüşü gibi unsurlarla da karşılaşmıştır.⁴⁹⁸

Çinlilerin zaman dilimlemeleri başlarda çok farklıydı. Başa gelen hükümdar ile takvim yılı birden başlar ve o yıl hükümdar ile anılırdı. M.Ö. 180den itibaren hükümdarlar bizzat kendileri saltanat dönemleri için isimler vermeye başladılar. Hatta kendi devirleri boyunca birden fazla dönemin başladığını ilan edebiliyorlardı.⁴⁹⁹ Görüldüğü üzere 12 Hayvanlı takvimleri bu devirde var olsaydı bu tarz isimlendirmelerin kullanılmasına gerek kalmazdı.

⁴⁹³ Turan, O. (2004) Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, *Ötüken Neşriyat*, s.101-106.

⁴⁹⁴ Orkun, H. N. (2011). *a.g.e.*, s.166.

⁴⁹⁵ Çoruhlu, Y. (2000). *a.g.e.*, s.170.

⁴⁹⁶ Chavannes, E. (2020). *a.g.e.*, s.25.

⁴⁹⁷ Kafesoğlu, İ. (2015). *a.g.e.*, s.325.

⁴⁹⁸ Roux, J. P. (2017). *a.g.e.*, s.118.

⁴⁹⁹ Ercilasun, K. (2019). *a.g.e.*, s.158.

Ayrıca Türkler bu takvimi kullanırken yılların özelliklerini dillendirdikleri gibi o yıl doğanlar hakkında da kehanetlerde bulunurlardı. Yıl 3 bölüme ayrılır ilk, orta ve son döneminde doğan çocuğun karakteristik özellikleri değişiklik gösterirdi.

Sıçgan yılının ilk dört ayında doğan çocuk eziyet verici olup ortasında doğan bilgin ve edepli sonunda doğan ise yalancı ve bilgisiz olur. Ud yılının ilk kısmında doğan çocuk bilgin ortasında doğan kederli sonunda doğan cahil olur. Bars yılının ilkinde doğan çocuk yiğit, erkek ve güzel çehreli, ortasında doğan zengin, sonunda doğan ise akılsız olur.⁵⁰⁰

Saatin tespitinin ise güneşe bakılarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Güneş battığında zamanın durduğunu düşünen kişi, sabah güneşi arkasına olduğunu bilip akşam güneşe doğru giderdi.⁵⁰¹

Bu bilgilere dayanarak gün, ay, mevsim, yıl gibi kavramların çok önceden sistematik bir şekilde bilinip uygulandığı açıkça görülmektedir. Bunun dışında zaman kavramının çeşitliliği ışığında Eski Türklerin astronomik bilgilerinin azımsanmayacak ölçüde olduğunu kanıttır.

Eski Türklerde Astronominin var olduğunu kanıtı niteliğindeki 12 Hayvanlı Türk Takvimi yüksek gelişmişliğin göstergesi olmuştur. Bu takvim Türklerin bozkırlı hayat tarzının bir gereği olarak ortaya çıkardığı aşikârdır. Takvim yapma isteği ile dönemin ilerisinde göstermiş oldukları performans onların sadece savaşçı bir kavim olmadığını göstermektedir.

⁵⁰⁰ Turan, O. (2004). a.g.e., s.101.

⁵⁰¹ İzgi, Ö. (1989) *Çin Elçisi Wang Yen-Te' nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s.46.

5. SONUÇ

Gök Kültü, M.S. 9. y.y. öncelerinde yaşamış olan Türk kavimleri için oldukça yüksek bir gelişmişlik düzeyinin göstergesiydi. Ayrıntılarıyla anlatılan bu kült bozkır kavimlerinin yaşam standartlarını anlamada bizlere netlik kazandırmıştır. Böylece Atlı-göçebe bir kavmin sadece At üstünde göçer vaziyette olmadıklarının kanıtıydı. Gök yalnızca akla gelen ilk manasıyla gördüğümüz mavi gökyüzü olarak değil aynı zamanda Tanrı manasında da kullanılıyordu. Bu da kendi dinlerinin göğün içinde olması sebebiyle bu konuyu önemli kılıyor. Bu sebeple Eski Türklerin Gök Kültüne sahip olmaları demek onların kendi dönem şartları doğrultusunda bir astronomi bilgisi vardı demektir.

Eski Türklerin gökteki varlıkları yani aslında soyut ve ulaşılamayan unsurları yeryüzünde yansıttıkları görülmekteydi. Onların düşüncelerinde ulaşamadığını yere indirmeleri gök ile bir bütün olmayı sağlamak olmalıydı. Bütün olarak yaşama düşüncesi Eski Türklerin evrenin sonsuzluğu ve birlikteliği algısını çoktan keşfettiklerini göstermektedir.

Gök Kültü içinde yer edinmiş Güneş, Yıldız, Gezegenler ve Ay Eski Türklerin olan biteni açıklamalarına en çok yarayan unsurlardı. Onlar hayatlarında yeryüzünde ne oluyorsa gökte olan Güneş'e, Ay'a Yıldız'a yorumluyor ve onlarla beraber yaşıyorlardı. Bozkırlı göçebe yaşam tarzının gereği sonucu Güneş ve Ay onlar için en önemli unsurlardandı. Gece hayatlarını göğe göre düzenleyen Eski Türklerin Gök Kültü içinde önem verdiği yegâne unsurlardan biriydi Ay ve Yıldızlar. Belgelerde Ay ile Yıldızlar'ın ayrılmazlığının yanı sıra bir de Ay ile Güneş ayrılmazlığı mevcuttu. Biri Güneş'i anıyorsa Ay'ı da anıyordu.

Eski Türkler gökteki her unsuru ana kültü içine dâhil ettiği gibi gökten gelenleri de bunun içine dâhil etmişti. Hava olayları ile ilgili her bir ayrıntıyı kendi Gök dini içine almış ve Tanrı tarafından gönderilen genelde iyi olarak adlandırılan unsurlara yer vermişti.

Takvim icat etme gayesiyle hazırlanmış diğer hesaplamalar sonucunda gelişen Eski Türk Astronomisinin yalnızca bir atlı-göçebe topluluk olmaktan başka bir vasfı olmadığı düşünülen Türklerin birçok şey olabildiğini kanıtlamıştır. Türkler her kavime saldıran ve onları sömüren bir devlet değil kendi bozkırlı tarzıyla cihan hâkimiyetini

sağlama çabasıyla bütün kavimleri kendi bayrağı altında toplamaya çalışan bir devlet olmuştur. Bu işi yaparken Gök Tanrı'ya inanmış ondan aldığı güç ile hakanın her şeyi başarabileceğine inanması sağlanmıştır. Bu toplumsal inanın arkasında ise gök ile kurdukları astronomik bağlar mevcuttur. Burada bu bağlardan çıkan noktalara değinilmiş, onların hem bozkırlı hem de savaşçı bir toplumken aynı zamanda dini motiflerle bilimsel olanı birleştirip bunu hayatlarını kolaylaştırmak için icatlar yapmış oldukları kanıtlanmıştır.

Bu bağlamda Türk dininin bir tek tanrılı bir din olduğu söylenilebilir. Bu inanç sistemi kağanda, gökte, yerde, güneşte, yıldızda, ayda ruh halinde görünen Tengri'ye dayalı bir ibadet anlayışıydı. Bütün dinlerde simgeler ve simgelerin ötesinde manaların bulunduğu gerekçesiyle Eski Türk dini göz önünde bulundurularak astronomik gerçeklikler sunulmuştur.

KAYNAKLAR

- Anohin, A.V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. (Çev. Z. Karadavut, J. Meyermanova) Konya: Kömen Yayınları.
- Arat, R. R. (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bartold, W. (2017). (Ed.). K. Y. Koprman- İ. Aka, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. (Çev. R. H. Özdem) Ankara: TTK.
- Bayat, F. (2015). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayat, F. (2017). *Türk Mitolojik Sistemi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bazin, L. (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, (Çev. V.Köken) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Beckwith, C. I. (2011). *İpek Yolu İmparatorlukları*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Boratav, P. N. (2012). *Türklerin Mitolojisi*. (Çev. R. Özbay). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Bozkurt, F. (1995). *Türklerin Dini*. İstanbul: Cem Kültür Yayınları.
- Chavannes, E. (2020). *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Cüveyni, A. A. M. (1999). *Tarih-i Cihangüşa*, (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çoruhlu, Y. (2000). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Durmuş, İ. (2017). *İskitler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Durmuş, İ. (2004). "Eski Türklerde Zaman ve Takvimler", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, (Ed. Öcal Oğuz), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları. s.1-13.
- Eberhard, W. (1996). *Çin' in Şimal Komşuları*. (Çev. N. Uluğtuğ) Ankara: TTK.
- Eberhard, W. (2019). *Çin Tarihi*. (Çev.) Ankara: TTK.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ercilasun, K. (2009). "Bozkır Halklarında Hâkimiyet Düşüncesinin Dile Yansıması: Tengri-Kut Çanyü", *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*, s.89-94.
- Ercilasun, K. (2019). *Türk Tarihinde Asya Hunları Birinci Hâkimiyet Dönemi*, İstanbul: Dergâh Yayınları
- Ergin, M. (2013). *Orhun Abideleri*. Ankara: Boğaziçi Yayınları.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Golden, P. B. (2017). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. O. Karatay) İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gömeç, S. Y. "Bilge Kağan'ın Tacı ve Hazinesi" (haz.) K. Yıldırım, *Tonyukuk Kitabı*, İstanbul: s.465-473.
- Gömeç, S. Y. (1996). "Eski Türklerde Siyasi Hâkimiyet" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. İstanbul: s.113-119.
- Gömeç, S. Y. (2009). *Türk Destanlarına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları
- Gömeç, S. Y. (2011). *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2015). *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2016). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gömeç, S. Y. (2018) "Umay Ana Üzerine Düşünceler", *4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. A. Ceylan), Güneş Vakfı Yayınları. s. 701-710.
- Grousset, R. (2017). *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

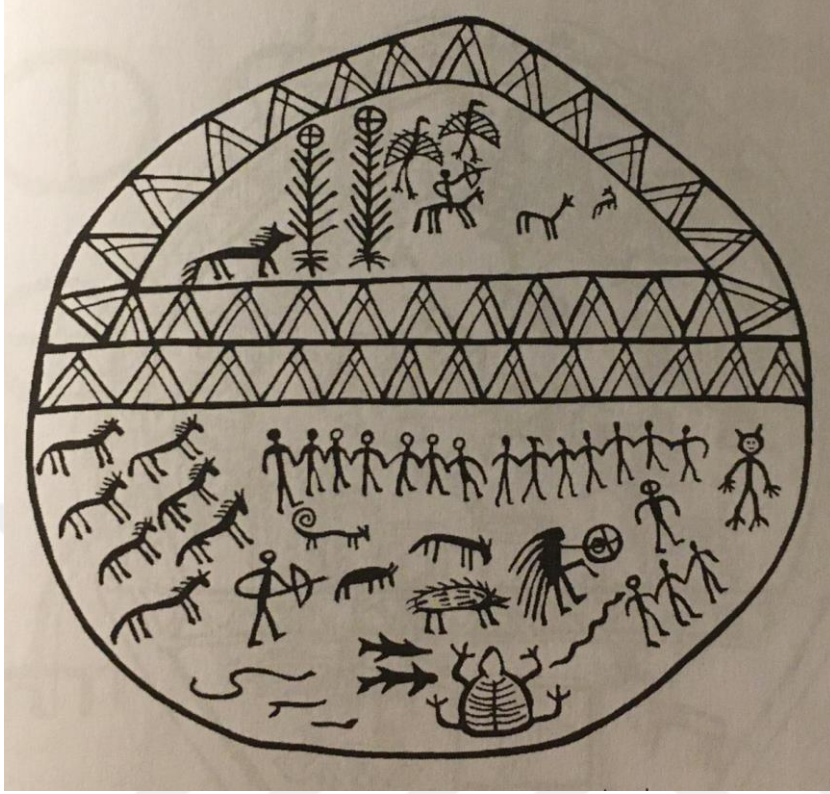
- Herodotos. (2019). *Tarih*. (Çev. M. Ökmen) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (2015). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: TTK Yayınları.
- İzgi, Ö. (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te' nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2001). *Türk Dünyası El Kitabı*, Birinci Cilt (Coğrafya-Tarih). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İ. (2015). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kâhya, E. Eski Türklerde Bilim, *Türkler*, c.3. s.400-418.
- Karakurt, D. (2011). Türk Söylence Sözlüğü. (01.08.2021)
<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf> Son Erişim Tarihi: 05.08.2021.
- Kâşgarlı Mahmud, (2013). *Divanü lûgat-it-Türk*, (Çev. B. Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Klyashtorny, S. G. ve Sultanov, T. İ. (2013). *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*. (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kurat, A. N. (2019). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lianshan, C. (2015). *Çin Mitolojisi Efsanelerin Kökeni*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. S. Karatay). Ankara: TDK Yayınları.
- Onat, A. (2012). Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”, Ankara: TTK.
- Onat, A., Orsoy, S., Ercilasun, K. (2015). Han Hanedanı Tarihi “Hsiung-nu (Hun) Monografisi”, Ankara: TTK.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. (I) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi.
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. (II) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi.
- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Ögel, B. (2003). *Türk Mitolojisi*. (I) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2003). *Türk Mitolojisi*. (II) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2014). İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu*. (I) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Priskos, (2017). *Atilla'nın Sarayı'nda Bir Romalı (Grek Seyyahı Priskos' a Göre) Avrupa Hunları*, (Çev. A. Ahmetbeyoğlu). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Radlof, W. (1956). *Sibiryadan*. (I/II) (Çev. A. Temir). İstanbul: Maarif Basımevi.
- Radlof, W. (2012). *Manas Destanı*. (Çev. N. Uğurlu.) İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Radloff, W. (1954). *Sibiryadan*. (I/I) (Çev. A. Temir). İstanbul: Maarif Basımevi.
- Radloff, W. (1999). *Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı*, (I) (Çev. Z. İsmail, A. Altınel) Ankara: Ekav Yayınları.
- Rank, O. (2016). *Kahramanın Doğuş Miti (Mitolojinin Psikolojik Yorumu)*, İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Roux, J. P. (2012). *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Roux, J. P. (2017). Türklerin Tarihi (Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Sakaoğlu, S. ve Duymaz, A. (Ed.). (2002). *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sertkaya, O. F. (2012). “Etimoloji Nedir - Ne Değildir ve İsimden İsim Yapan +Ay /+Ey Eki Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*. Ankara: 19, 1 43-72.
- Sümer, F. (2006). *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara: TTK.
- Şeşen, R. (2012). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Şeşen, R. (2017). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Taşağıl, A. (2017). *Bilge Kağan' ın Vasiyeti*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Taşağıl, A. (2017). *Kök Tengri' nin Çocukları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tavkul, U. (2007).Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 25-45.
- Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Turan, O. (2004) *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ötüken Neşriyat.
- Unat, Y. (2000). Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi. *OTAM*, (11). 633-696.
- Unat, Y. (2003). *Astronomi Tarihi*, (Cilt 1, s. 639-649): Felsefe Ansiklopedisi.
- Unat, Y. (2006). *Tarih Boyunca Türklerde Astronomi*. XV. Ulusal Astronomi Kongresi, İstanbul Kültür Üniversitesi, 27 Ağustos – 1 Eylül, İstanbul 2006.
- Uyar, M. (Ed.). *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*, (2012). (Çev. A. Danuu), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yalsızuçanlar, S. (2011). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Lacivert Yayıncılık.
- Yıldırım, E. (2017).Türklerdeki Evren Anlayışının Mezopotamya Mitolojik Anlatımlarıyla Mukayesesi. *Bilig*, (81) 51-77.
- Yusuf Has Hacip, (1988). *Kutadgu Bilig*. (Çev. R.R.Arât) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

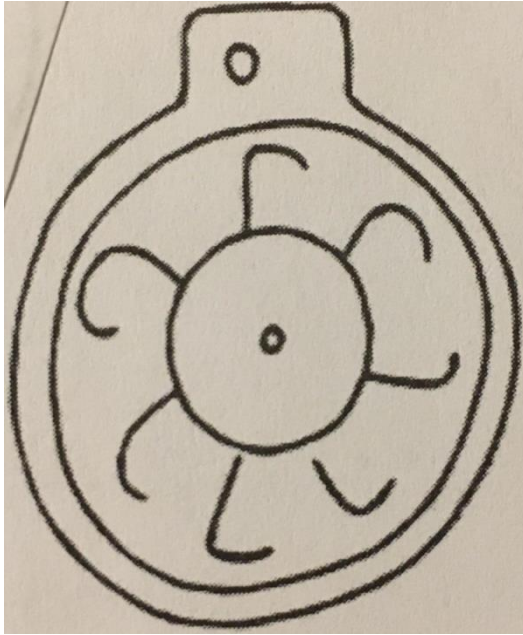

EK-1. Şaman Davuluna Ülgen'in Kızları ve Erlik'in Oğulları Resmedilişi

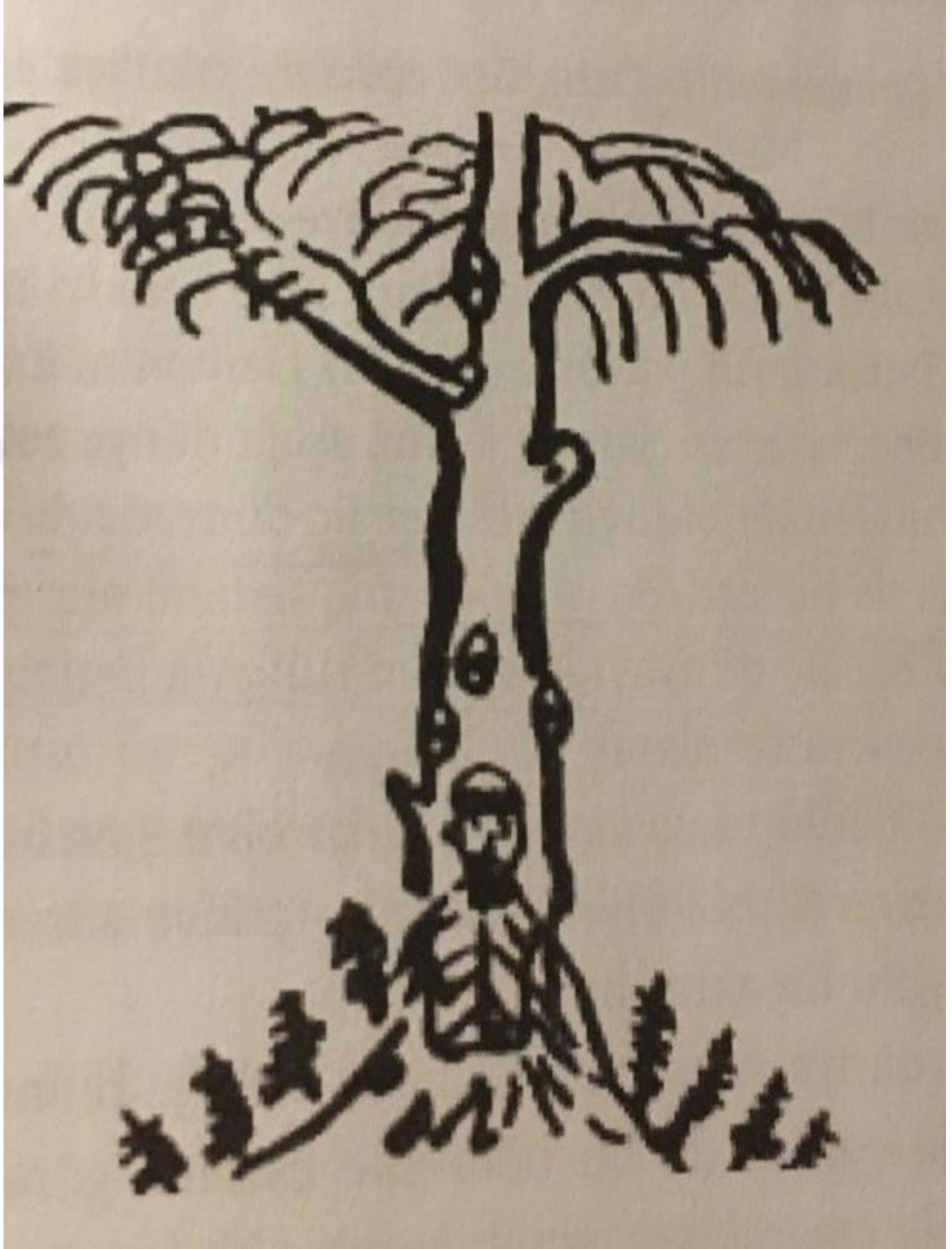
(Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s.207)

EK-2. Sarmatların Şaman Aynalarında Güneş Simgesi

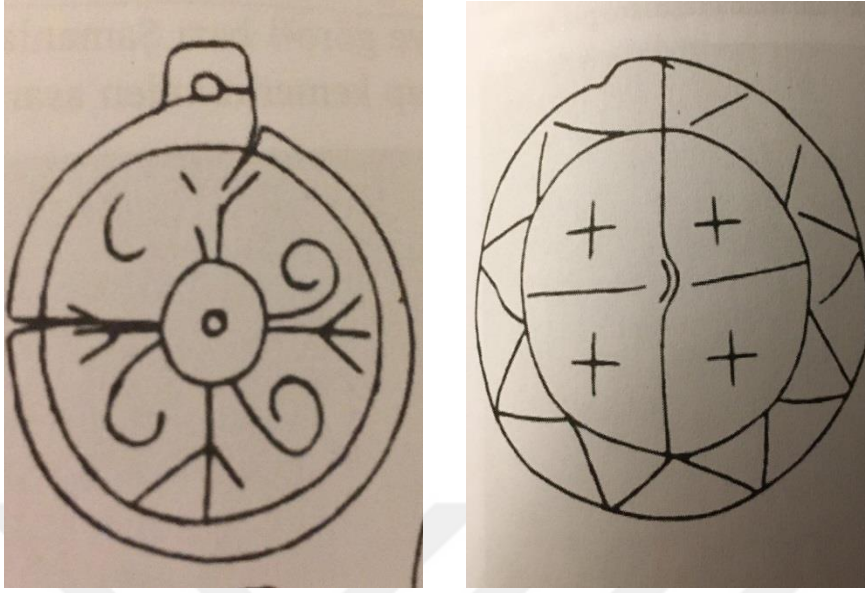
(Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s.191)

EK-3. Şaman Ağaç Anası

(Şamanların doğduğu ve yeteneklerini burada kazandıkları şaman ağaç anasıdır. Şamanın üzerinde çizilen dairelerin içinde bulunan noktalı simgeler güneşi temsil etmektedir). (Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s.93)

EK-4. Bakır Şaman Aynalarında Güneş Motifleri

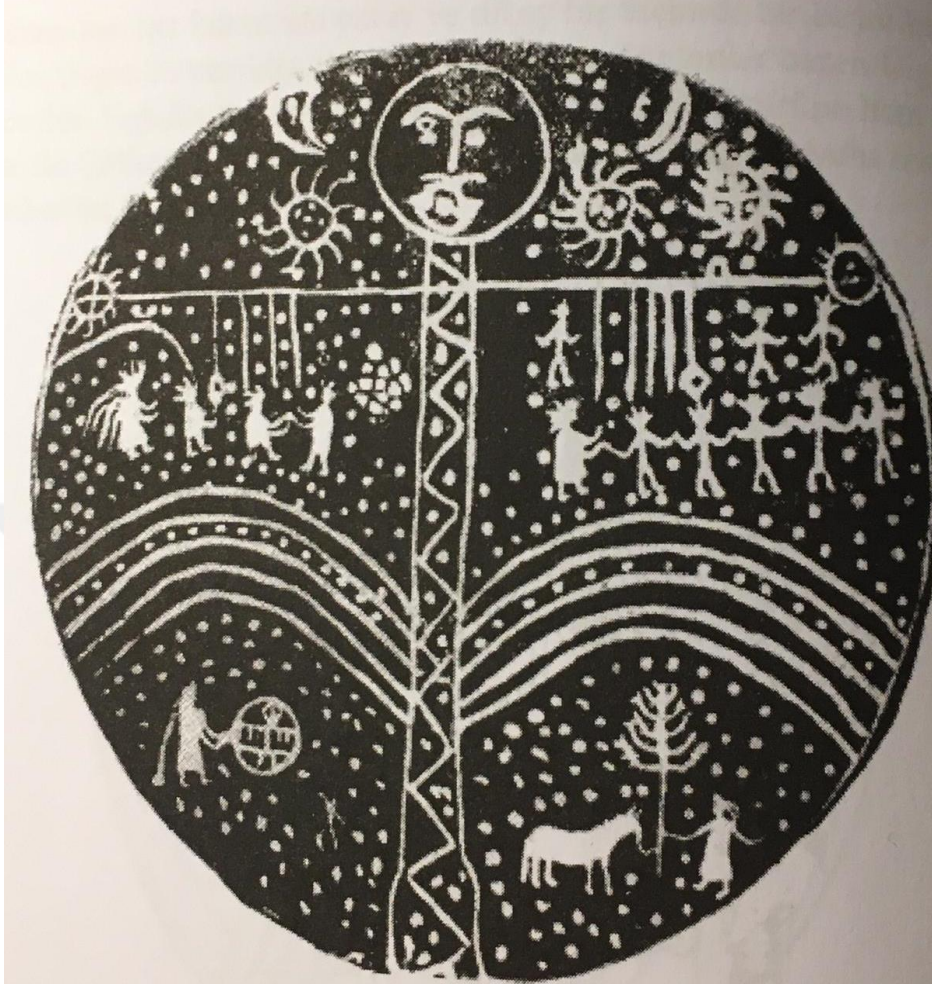
(Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s.191)

EK-5. Şaman Aynasında Hilal

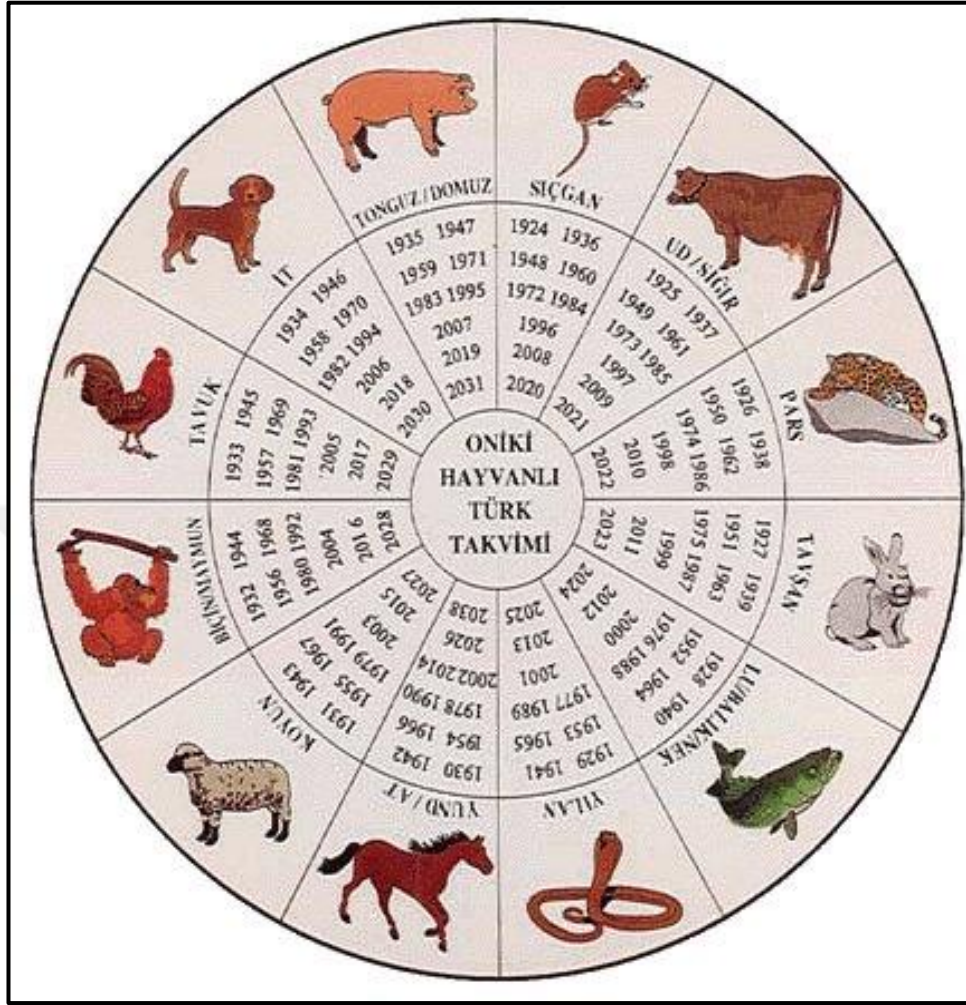
(Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s.91)

EK-6. Şaman Davulunda Astronomik Unsurlar

(Bayat, Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı, s.206)

EK-7. On İki Hayvanlı Türk Takvimi

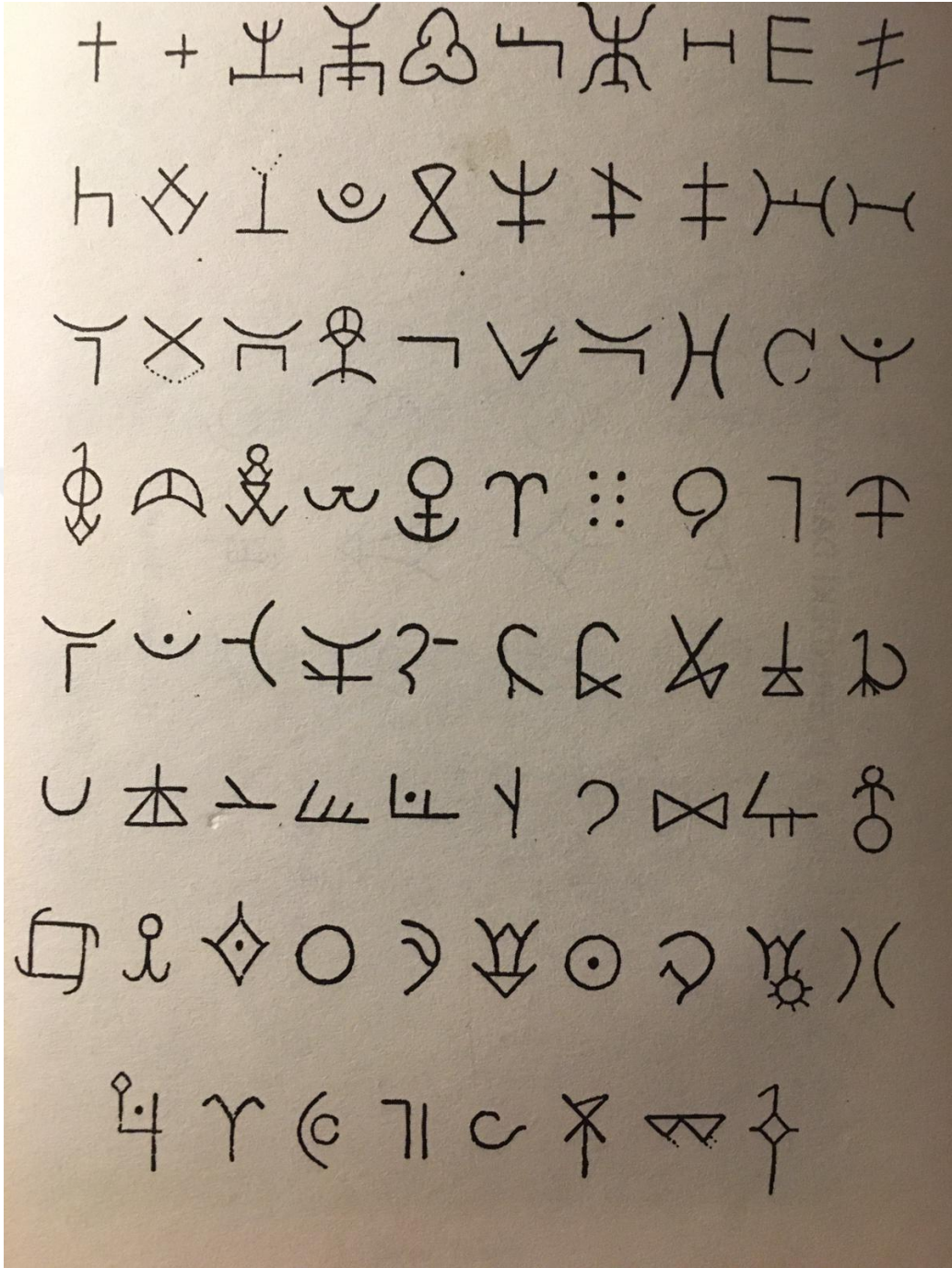

EK-8. Yabancı Kavimlerin Kullandığı Takvim Sembollerine Bir Örnek

(Chavannes, On İki Hayvanlı Türk Takvimi, s.63)

EK-9. . Eski Türk Yazıtlarında Bulunan Astronomik Unsurlara Örnekler

(Orkun, Eski Türk Yazıtları, s. 962.)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Yiğittürk, Fulya
Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek Lisans	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Devam Ediyor
Lisans	Gazi Üniversitesi	2017
Lise	Malatya Koleji Anadolu Lisesi	2012

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2021	Ankara Gölbaşı Çözüm Akademisi Anadolu Lisesi	Tarih Öğretmeni

Yabancı Dil

İngilizce

